

STUDIA PRAWNICZE

2018 nr 2 (214), s. 35–71
ISSN 0039–3312
doi 10.5281/zenodo.1400059

Dr hab. Jacek Falski, prof. INP PAN
Instytut Nauk Prawnych PAN

Nowe tendencje interpretacyjne w orzecznictwie ETPC z zakresu prawa do wolności myśli, sumienia i religii

Abstrakt

Celem badawczym jest wskazanie – na podstawie syntetycznej analizy kluczowych wyroków ETPC – nowych tendencji interpretacyjnych modyfikujących bądź uzupełniających dotychczasową systemową wykładnię prawa do wolności myśli, sumienia i religii.

Abstract

The article aims to demonstrate, based on a synthetic analysis of key rulings of the ECHR, new trends in interpretation which modify or complement the prior systemic interpretation of the right to freedom of thought, conscience and religion.

1. Wprowadzenie

Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej ETPC) od chwili wydania w 1993 r. wyroku w sprawie Kokkinakis v. Grecja¹ wielokrotnie i wręcz rytualnie przy okazji rozstrzygania sporów z zakresu wolności myśli, sumienia i religii przywołuje i twórczo uzupełnia swą słynną konstatację opisującą istotę prawa sformułowanego w art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności² (dalej Konwencja). Cytując fragmenty reprezentatywnych w tym zakresie wyroków, można wykazać, że w ujęciu Trybunału wolność myśli, sumienia i religii stanowi „jeden z fundamentów społeczeństwa demokratycznego; jej realizacja w wymiarze religijnym uosabia «jeden z najbardziej podstawowych elementów określających tożsamość wierzących i ich koncepcji życiowych», stanowi także «cenną wartość dla ateistów, agnostyków, sceptyków i obojętnych», jej zaś zagwarantowanie i realizacja są warunkiem „istnienia pluralizmu zdobytego po wielowiekowych trudach i współcześnie nieodłącznego od społeczeństwa demokratycznego»”³.

Jak wynika z powyższego zestawienia, wolność religii nie zawiera wyłącznie kwalifikacji pozytywnej służącej wierzącym, ale również negatywną pozwalającą niewierzącym nie wierzyć, a nawet propagować idee nihilizmu religijnego, agnostykom wątpić, a zniechęconym opuścić wspólnotę wyznaniową czy inicjować schizmy. Wierzący w społeczeństwach demokratycznych muszą zatem pogodzić się z różnymi postaciami ewentualnego zranienia swych uczuć religijnych, jako że zdaniem Trybunału „należący do większości lub mniejszości religijnej nie mogą w sposób rozsądny oczekiwać, iż ich działanie będzie chronione przed wszelką krytyką. Muszą tolerować i akceptować fakt odrzucenia ich wiary religijnej przez innych, a nawet propagowanie doktryn wrogich ich wierze”⁴. Art. 9 nie chroni też „każdego aktu motywowanego czy inspirowanego przez religię lub wierzenia”⁵, ponieważ w „społeczeństwach demokratycznych, w których kilka religii koegzystuje wśród tej samej ludności, konieczne jest ustanowienie ograniczeń

¹ Wyrok ETPC z 25 maja 1993 r. w sprawie Kokkinakis v. Grecja, nr skargi 14307/88, HUDOC.

² Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 lutego 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, z późn. zm.

³ Wyrok ETPC z 25 maja 1993 r. w sprawie Kokkinakis..., dz. cyt.; Wyrok Wielkiej Izby z 18 lutego 1999 r. w sprawie Buscarrini i inni v. San Marino, nr skargi 24645-94, § 34; Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 13 lutego 2003 r. w sprawie Refah Partisi i inni v. Turcja, nr skargi 41340/98, 41342/98, 41244/98, § 90; Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 10 listopada 2005 r. w sprawie Leyla Sahin v. Turcja, nr skargi 44774/98, § 104, HUDOC.

⁴ Wyrok ETPC z 20 września 1994 r. w sprawie Otto-Preminger-Institut v. Austria, nr skargi 13470/87, HUDOC.

⁵ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 10 listopada 2005 r. w sprawie Leyla..., dz. cyt., § 105 *in fine*, HUDOC.

dla manifestowania religii lub wierzeń w celu pogodzenia interesów różnych grup i zapewnienia tego, aby szanowane były wierzenia wszystkich”⁶. Orzecznictwo ETPC wskazuje przy tym na szczególną „rolę państwa jako neutralnego oraz bezstronnego regulatora warunków, w których wyznawane są religia i przekonania religijne”⁷.

Państwo nie ma co prawda kompetencji i prawa do oceny „prawomocności przekonań religijnych lub sposobów, w jakich są wyrażane”⁸ (np. poprzez powstawanie ruchów schizmatycznych), ale ma obowiązek „zapewnienia tolerancji między rywalizującymi grupami”⁹ celem zachowania czy przywrócenia pokoju religijnego.

Wolność religii ma charakter otwarty, nie ogranicza się do możliwości korzystania z niej we wcześniej zarysowanych granicach. Trybunał może więc twórczo reinterpretować wyjściowe postanowienia Konwencji. Organ ten dał też jasno do zrozumienia absolutną niezgodność – w świetle Konwencji – między ustrojem teokratycznym a demokratycznym¹⁰, pozostawiając jednak regulacje charakteru stosunków między państwem a Kościołami konstytucjom i prawu niższego rzędu państw-stron zgodnie z subsydiarnym z założenia charakterem mechanizmu Konwencji.

Trybunał w Strasburgu w procesie orzecznictwym wyinterpretował z prawa zagwarantowanego w art. 9 Konwencji istnienie dwóch płaszczyzn, w których może następować jego realizacja: *forum internum* o charakterze bezwzględny i mogące podlegać określonej limitacji (art. 9 § 2) *forum externum*¹¹. Przy czym należy wskazać, że rozróżnienie to obarczone jest ryzykiem relatywizacji zjawisk, ponieważ oba wymiary rozpatrywanej wolności mogą się wzajemnie przenikać, ujawniając nieuniknione wspólne zakresy. Oczywiście jest, że nadanie gwarancji

⁶ Wyrok ETPC z 25 maja 1993 r. w sprawie Kokkinakis..., dz. cyt., przypis 1, § 33, HUDOC.

⁷ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 13 lutego 2003 r. w sprawie Refah..., dz. cyt., § 50, HUDOC.

⁸ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 10 listopada 2005 r. w sprawie Leyla..., dz. cyt., § 107, HUDOC.

⁹ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 14 grudnia 1999 r., w sprawie Zjednoczona Komunistyczna Partia Turcji i inni v. Turcja, skarga nr 19392/92, § 53, HUDOC.

¹⁰ Wyrok ETPC z 2 lutego 2010 r. w sprawie Sinan Işık v. Turcja, skarga nr 21924/05, HUDOC.

¹¹ Tożsamą (szeroką) koncepcję prawa do wolności religii zagwarantowanego w art. 10 Karty Praw Podstawowych UE reprezentuje TSUE, zob. np. Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 14 marca 2017 r. w sprawie S. Achbita v. G 4 S Secure Solutions NV, C 157/15, s. 28; Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 29 maja 2018 r. w sprawie Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW i in. v. Vlaams Gewest, C 426/16, por. też E. Bribosia, I. Rorive, *Affaires Achbita et Bougnaoui entre neutralité et préjugés (obs. Sous C.J.U.E. Gde Ch. Arrêts Achbita et Bougnaoui 14 mars 2017)*, „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2017, nr 112, s. 1023–1026.

wolności myśli, sumienia i religii użytecznej nośności prawnej wymaga rozciągnięcia jej w sferę realnej ekspresji, a więc poza samo tylko *forum internum*.

Wolność sumienia i wyznania obejmuje – w ocenie Trybunału – dwa aspekty: pozytywny – gwarantujący posiadanie i uzewnętrznienie indywidualnie lub wspólnie swej wiary bądź przekonań poprzez działania przykładowo wymienione w art. 9 § 1 Konwencji (uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne) i negatywny, tzn. prawo do nieujawniania swych przekonań religijnych (tzw. prawo do milczenia). Zgodnie z dokonaną przez Trybunał wykładnią Konwencji na państwach-stronach spoczywa nie tylko negatywny obowiązek powstrzymywania się od naruszania wolności sumienia i religii, ale także, a nawet przede wszystkim obowiązek pozytywny¹² tworzenia warunków, nie tylko zresztą prawnych, sprzyjających realizacji tej wolności. Można uznać, że państwo wypełnia swe pozytywne obowiązki w tym zakresie poprzez tworzenie i przestrzeganie adekwatnych regulacji prawnych mających na celu wypełnianie, poszanowanie i ochronę zagwarantowanej wolności. Zwiększanie tak ujętych wymagań w zakresie pozytywnych obowiązków sprzyja bez wątpienia pełniejszej możliwości korzystania przez obywateli z wolności myśli, sumienia i religii, a tym samym realizacji ciążących na państwie zobowiązań wynikających z art. 9 Konwencji. Należy także wskazać, że miejsce przyznane tej wolności w europejskim systemie ochrony praw człowieka znacznie przekracza gwarancje praw indywidualnych. Wspólnoty religijne są na równi z jednostkami uprawnione do korzystania z prawa do wolności wyznania. Innymi słowy realizacja tego prawa może następować zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i kolektywnym, przy czym oba aspekty owej realizacji mogą być wzajemnie konfliktogenne¹³.

Trybunał przez wiele lat stosował art. 9 w jego aspekcie negatywnym, wskazując raczej na art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji, art. 14 Konwencji bądź – w zależności od kontekstu sprawy – innych artykułach tego dokumentu, stanowiące *lex specialis* ochrony wolności sumienia i religii. Jednak w ostatniej dekadzie znacząco wzrosła liczba wyroków opartych bezpośrednio na art. 9. Wraz z orzecznictwem kształtuje się systemowa interpretacja art. 9 Konwencji¹⁴.

¹² Wyrok ETPC z 3 maja 2007 r., w sprawie 97 Members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 Others v. Georgia, nr skargi 71156/01, § 133–135, HUDOC. Podobnie formułuje pozytywny obowiązek w tym zakresie wobec ustawodawcy UE Trybunał Sprawiedliwości UE, zob. Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 29 maja 2018 r. w sprawie Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW i in. v. Vlaams Gewest, C 426/16, s. 56.

¹³ Por. C. Rouet, *Les droits individuels face au phénomène religieux de la Cour européenne des droits de l'homme*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2012, nr 91, s. 507 i n.; J. Falski, *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z zakresu wolności sumienia i wyznania. Wybrane problemy*, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2013, nr 2(6).

¹⁴ Zob. *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka, Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, tom I, red. L. Garlicki, Warszawa 2010, s. 556 i n.

Dlatego też celowe jest uchwycenie i nakreślenie – wynikających z analizy spektakularnych wyroków – reguł czy, ostrożniej, kierunków, w jakich zmierza rozumowanie i orzekanie ETPC w sprawach tego typu w ostatnich latach, a także wychwycenie pewnych niekonsekwencji bądź sprzeczności tego procesu. Powyższa materia nie należy do łatwych, niekontrowersyjnych i mało obszernych, dlatego też autor chciałby chociaż zasygnalizować kluczowe kwestie, wskazując na zarysowującą się w orzecznictwie strasburskiego Trybunału tendencję wzmacniania wolności religii, a zwłaszcza wzrost znaczenia jej indywidualnej perspektywy.

Bardzo interesującą przy tym kwestią w orzecznictwie Trybunału jest m.in. podejście do konfrontacji i konfliktu praw indywidualnych z ponadindywidualnym wymiarem zjawisk religijnych, związanym m.in. z realizacją autonomii związków wyznaniowych lub wewnątrzkrajową oceną (do usankcjonowania prawnego włącznie) zasad religijnych i postanowień prawa kanonicznego.

2. Prawo do nieujawniania przekonań religijnych

Stopień ochrony negatywnego aspektu wolności sumienia i religii, realizującego się w prawie do nieujawniania przekonań religijnych, jest przez Trybunał różnie oceniany w zależności od natury i wagi sprzecznych interesów. Naruszenie wspomnianego prawa może zostać dokonane poprzez zażądanie przez państwo od poddanej jego imperium jednostki ujawnienia swych przekonań religijnych (wyznania)¹⁵. Na marginesie warto wskazać, że Komisja Wenecka, przyjmując w 2004 r. w drodze stosownej uchwały wytyczne w zakresie badania przepisów dotyczących religii lub przekonań religijnych, uznała m.in., że: „niedopuszczalne jest uchwalenie prawa narzucającego w sposób pozbawiony dobrowolności złożenie oświadczenia o przekonaniach religijnych”¹⁶. W sprawach dotyczących naruszania negatywnego aspektu wolności sumienia i religii skarżących Trybunał nie odwołuje się do marginesu oceny wewnętrznej, co często czyni przy okazji rozpatrywania spraw dotyczących pozytywnej płaszczyzny tej wolności¹⁷. Wskazywałoby to na nieco odmienne traktowanie obu wskazanych zakresów prawa z art. 9 i stosowanie przez Trybunał priorytetowej ochrony jego negatywnego aspektu.

¹⁵ Por. J. Krukowski, *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 220; K. Warchołowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 106; W. Sobczak, *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń 2013, s. 358.

¹⁶ Uchwała Komisji Weneckiej nr 271/2004 przyjęta na 59 posiedzeniu plenarnym 18–19 czerwca 2004.

¹⁷ Np. Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 10 listopada 2005 r. w sprawie Leyla..., dz. cyt., zob. przypis 3.

Kwestię tę dobrze ilustrują trzy wyroki ETPC: w sprawach Aleksandridis v. Grecja, Dimitras i inni v. Grecja i Sinan Işık v. Turcja¹⁸. W dwóch pierwszych skarżący kwestionowali religijną formę przysięgi obowiązującą w greckich procedurach¹⁹. Wyrok w pierwszej z nich odnosi się do skargi adwokata zobowiązanego w chwili obejmowania funkcji do złożenia przysięgi o charakterze religijnym, a w przypadku uchylenia się od tego, do złożenia oświadczenia, że nie jest ortodoksyjnym chrześcijaninem, co umożliwiałoby mu złożenie przysięgi o charakterze areligijnym. Drugi wyrok dotyczy skargi na religijny charakter przysięgi obowiązującej w ramach procedury karnej na mocy art. 218 greckiego kodeksu postępowania karnego. Możliwość zwolnienia z tego obowiązku celem złożenia oświadczenia w formie areligijnej wiązała się z ujawnieniem posiadania innego niż grekokatolickie wyznania bądź światopoglądu ateistycznego. Trybunał uznał w obu przypadkach naruszenie przez pozwane państwo negatywnego aspektu wolności wyznania.

Każde zobowiązanie do złożenia oświadczenia mającego związek z ujawnieniem (bezpośrednim lub pośrednim) swych przekonań, nie tylko zresztą religijnych, może stanowić naruszenie art. 9 Konwencji²⁰.

W trzeciej z sygnalizowanych spraw (Sinan Işık v. Turcja) skarżący zarzucał władzom Turcji, iż zmuszają go do ujawnienia wyznania w formularzu wniosku na wydanie dokumentu tożsamości²¹.

Ponieważ skarżący był alawitą, tureckie rejestry cywilne uwzględniały zaś tylko większościowe religie, starał się przed sądami wewnętrznymi o zakwestionowanie co do zasady przymusu ujawniania wyznania lub choćby o uwzględnienie możliwości wpisywania do dokumentów nazwy także swej mniejszościowej religii. Jego wniosek został oddalony, sąd krajowy uznał bowiem, że alawici stanowią grupę religijną istniejącą w ramach islamu, dlatego też adekwatne w tym wypadku jest podanie wyznania islamskiego. Władze pozwanego państwa podnosiły przed ETPC, że od chwili wejścia w życie nowelizacji przedmiotowych przepisów skarżący miał prawo domagania się, aby rubryka dotycząca wyznania pozostawała w jego przypadku niewypełniona.

¹⁸ Wyroki ETPC z 21 lutego 2008 r. w sprawie Alexandridis v. Grecja, nr skargi 19516/06; z 3 listopada 2011 r. w sprawie Dimitras i inni v. Grecja (nr 2), nr skargi 34207/08, 6365/09, z 2 lutego 2010 r. w sprawie Sinan Işık v. Turcja, skarga nr 21924/05, HUDOC.

¹⁹ Regulacje takie znajdują swe źródło w szczególnej, dominującej roli, nadanej przez grecką ustawę zasadniczą, dominującej religii. Por. art. 3 i 105 *Konstytucji Grecji*, tł. G. i W. Uliccy, Warszawa 2005.

²⁰ Por. Wyrok ETPC z 21 lutego 2008 r. w sprawie Alexandridis..., dz. cyt., w przypisie 17, § 36 i wyrok ETPC z 3 listopada 2011 r. w sprawie Dimitras..., dz. cyt., w przypisie 17, § 85–86, HUDOC.

²¹ Adekwatna rubryka znajdowała się też w samym dokumencie. Obowiązek taki istniał w Turcji do 2006 r.

Trybunał uznał jednak, że w tym przypadku nastąpiło naruszenie negatywnego aspektu prawa do wolności sumienia i religii (prawo do nieujawniania przekonań religijnych). Stwierdził przy tym, że zamieszczenie w formularzu i samym dokumencie tożsamości informacji o wyznaniu posiadacza tego dokumentu, bez względu na możliwość wyboru przynależnej grupy wyznaniowej, godzi w prawo zagwarantowane w art. 9 Konwencji. Odnosząc się zaś do informacji władz o kierunku nowelizacji przepisów w tym zakresie, Trybunał ocenił, że nawet niewypełnienie stosownej rubryki dokumentu pociąga za sobą specyficzny wydźwięk w kontekście jednej z najbardziej intymnych kwestii, jakie można rozpatrywać²².

Jak widać, negatywny aspekt wolności religii cieszy się szczególną ochroną ETPC, która doznaje jednak relatywizacji, gdy konfrontowana jest ze szczególnymi rozwiązaniami związanymi z kolektywnym wymiarem prawa do wolności religii realizującym się m.in. obowiązywaniem zasady autonomii Kościoła w powiązaniu z ograniczonym zakresem spornej ingerencji²³ bądź wówczas, gdy jednostka wnosi o uwzględnienie czy też przyznanie przywilejów mających związek z jej przekonaniami religijnymi²⁴.

W sprawie *Johannes Wasmuth v. Niemcy* skarżący, którego druk podatkowy wskazywał, iż nie jest członkiem żadnej uprawnionej do poboru podatku organizacji religijnej, złożył do stosownych władz wnioski o wydanie mu druku pozbawionego wzmianek o przynależności religijnej. Władze negatywnie rozpatrzyły wspomniany wniosek. Wnioskodawca, którego indywidualne prawo do nieujawniania przekonań religijnych zostało skonfrontowane z obowiązującym w Niemczech prawem Kościołów do pobierania podatku religijnego²⁵, w sprawie do ETPC zarzucił państwu naruszenie swego prawa do milczenia w kwestii przekonań, a ponadto pogwałcenie prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (powołując się łącznie na art. 8, 9 i 14 Konwencji)²⁶.

²² Wyrok ETPC z 2 lutego 2010 r. w sprawie *Sinan...*, dz. cyt., w przypisie 10, § 51, HUDOC.

²³ Wyrok ETPC z 17 lutego 2011 r. w sprawie *Wasmuth v. Niemcy*, nr skargi 12884/03, HUDOC.

²⁴ Decyzja EKPCz z 7 marca 1996 r. w sprawie *Raninen v. Finlandia*, nr skargi 20972/92, HUDOC.

²⁵ Konstytucja Niemiec (por. art. 137 ust. 6 pozostających w mocy na podstawie art. 14 postanowień Konstytucji Niemiec z 11 sierpnia 1919, *Konstytucja Niemiec*, tł. B. Baranowski i A. Malicka, Warszawa 2008) przyznaje stowarzyszeniom religijnym (równouprawnionymi ze stowarzyszeniami o charakterze światopoglądowym i filozoficznym) status korporacji prawa publicznego, dający im prawo do współpracy z państwem w określonych dziedzinach i uprawnienia do pobierania podatku religijnego, płaconego przez wyznawców adekwatnych religii. A. Fornerod, *Liberté négative de religion et fiscalité culturelle* (*Cour. eur. dr. h. Wasmuth c. Allemagne* 17 février 2011), „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2012, nr 91.

²⁶ Powód kwestionujący – co do zasady – uczestniczenie przez organy skarbowe państwa w pborze podatku religijnego, uznał także za niedopuszczalne, że również on sam jest

ETPC stwierdził, że Konstytucja Niemiec przyznaje organizacjom religijnym m.in. prawo do pobierania podatku, a rozwiązania niemieckie w tym zakresie są zgodne z prawem Unii Europejskiej respektującym statusy wspólnot religijnych, jak również organizacji światopoglądowych i bezwyznaniowych, jakimi cieszą się zgodnie z prawem narodowym²⁷. Trybunał uznał ostatecznie, że mimo iż państwo dokonało ingerencji w prawo skarżącego do nieujawniania przekonań religijnych, to ze względu na uprawniony cel tego działania i fakt, że jego charakter nie był nadmierny (wąski zakres podmiotów, dla których mogła być dostępna – pracownik, pracodawca, organy skarbowe), nie miało miejsca naruszenie art. 9 Konwencji ze względu na brak ogólnego standardu europejskiego w zakresie finansowania Kościołów i możliwość regulowania tych kwestii w ramach marginesu uznania państw-stron Konwencji²⁸. Trybunał, biorąc pod uwagę specyfikę obowiązującego w Niemczech systemu finansowania Kościoła, starał się trafnie wyważyć brane pod uwagę interesy, przy czym uwzględnił prawo stowarzyszeń religijnych do pobierania podatku, z którym związany jest obowiązek państwa do zagwarantowania umożliwiających to rozwiązań²⁹. Interes skarżącego został zatem w większym stopniu skonfrontowany z wynikającym ze specyfiki przyjętego modelu prawem przysługującym Kościołom niż z interesem państwa jako takim. Szczególne podejście Trybunału do rozpatrywanego sporu wynikało m.in. ze swoistej, obowiązującej w Niemczech, pozycji stowarzyszeń religijnych wzmacniającej ich niezależność i autonomię wobec państwa³⁰. Stowarzyszenia te, mimo iż nie są zintegrowane z administracją państwową, mają status korporacji prawa publicznego i korzystają z prerogatywy objętej reżimem prawa publicznego w zakresie pobierania podatków, wykonując w tym względzie władzę publiczną. Na finalną ocenę Trybunału w sprawie *Wasmuth v. Niemcy* wywarła zatem wpływ relatywizacja zakresu naruszenia negatywnej płaszczyzny wolności religii w porównaniu z wcześniej opisywanymi sprawami.

Jak się wobec tego okazuje, założona wcześniej prawidłowość otoczenia przez Trybunał bezwzględnej ochroną negatywnego aspektu wolności religii przed ingerencjami państwa, doznaje jednak relatywizacji. Dzieje się tak również wtedy, gdy jednostka oczekuje przyznania przywilejów powiązanych z jej przekonaniami religijnymi, podmiot zaś do tego uprawniony – państwo, pracodawca

obowiązany uczestniczyć w systemie poboru tej daniny, podczas gdy będąc gejem, jest obiektem kontestacji beneficjenta owej daniny (Kościół).

²⁷ Por. art. 17 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Traktat skonsolidowany Dziennika Urzędowego UE 2010 C/47: *Prawo Unii Europejskiej, Podstawy Prawne Unii Europejskiej, Traktat z Lizbony*, oprac. J. Barcz, Warszawa 2010.

²⁸ Wyrok Wyrok ETPC z 17 lutego 2011 r. w sprawie *Wasmuth...*, dz. cyt., § 43, 62.

²⁹ Tamże, § 58.

³⁰ Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 13 grudnia 1983, B Verf GE 66120.

itp. uzależnia to od uwiarygodnienia faktu, na który wnioskodawca się powołuje. Tego rodzaju ingerencje Trybunał uznaje za usprawiedliwione. Przykładem może być wyrok w sprawie *Kosteski v. Macedonia*³¹.

Skarżący odmówił pracodawcy, a następnie sądom krajowym przedstawienia dokumentu uprawdopodobniającego jego muzułmańskie wyznanie, na które powoływał się przy okazji wszczętego przeciwko niemu postępowaniu dyscyplinarnego, którego przyczyną były jego absencje w dni wolne tylko dla wyznawców religii muzułmańskiej. Skarżący nie nosił muzułmańskiego imienia, religię praktykował zaś indywidualnie i nie chodził do meczetu. Władze krajowe podnosiły w swym stanowisku, że miejscowa wspólnota muzułmańska nie widzi przeciwwskazań dla przedstawienia przez współwyznawców dowodu przynależności do wspólnoty. ETPC przychylił się do stanowiska krajowego w tym względzie i uznał, że nie doszło wobec skarżącego do naruszenia art. 9 Konwencji.

3. Prawo do sprzeciwu sumienia

Podobnie Trybunał orzekał w sprawach dotyczących ubiegania się o zastępczą służbę wojskową, jednak stosunkowo niedawno Wielka Izba zrewidowała dotychczasową linię orzeczniczą, głównie zresztą wypracowaną jeszcze przez Europejską Komisję Praw Człowieka³², uznając zasadność ewolucji wykładni w podmiotowej kwestii.

Stanowisko to znalazło wyraz w wyroku Wielkiej Izby z 7 lipca 2011 r. w sprawie *Bayatyan v. Armenia*³³. Stan faktyczny poddany ocenie Trybunału przedstawiał się następująco: młody Armeńczyk, świadek Jehowy wyznający zgodnie ze swą religią pacyfistyczny światopogląd, odmówił stawienia się do poboru celem odbycia służby wojskowej i skierował do adekwatnych organów wnioski o umożliwienie mu odbycia służby zastępczej. Motywował to względami religijnymi sprzeciwiającymi się służbie z bronią w ręku. Obowiązująca wówczas w Armenii ustawa o służbie wojskowej nie zawierała wśród przesłanek uzasadniających zwolnienie z takiej służby pacyfistycznych poglądów religijnych czy filozoficznych. Skarżący przez jakiś czas ukrywał się, później został

³¹ Wyrok ETPC z 13 kwietnia 2006 r. w sprawie *Kosteski v. Macedonia*, nr skargi 55170/00, HUDOC.

³² Np. Raport Komisji ETPC z 12 grudnia 1966 r. w sprawie *Grandrath v. Niemcy*; decyzje Komisji ETPC z 14 października 1985 r., w sprawie *Johansen v. Norwegia*, nr skargi 10600/83 i z 18 marca 1995 r. w sprawie *Hendens v. Belgia*, nr skargi 24630/94, HUDOC.

³³ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 7 lipca 2011 r. (Wyrok Izby z 27 października 2009 r.) w sprawie *Bayatyan v. Armenia*, nr skargi 23459/03, HUDOC. Zob. J. Falski, *Sprzeciw sumienia w orzecznictwie ETPC (na podstawie wyroku Wielkiej Izby z 7 lipca 2011 w sprawie Bayatyan v. Armenia)*, „Przegląd Sejmowy” 2016, nr 3(134), s. 7 i n.

ujęty i skazany na karę 1,5 roku pozbawienia wolności. Sądy krajowe uznały, że brak dostępu do zastępczej służby wojskowej ze względu na wyznawane poglądy religijne nie narusza zarówno konstytucyjnych, jak i konwencyjnych gwarancji w zakresie wolności sumienia i religii, stanowiąc dopuszczalne ograniczenie praw i wolności uzasadnione interesem bezpieczeństwa państwa i ochrony porządku publicznego. Co prawda, armeński parlament uchwalił wkrótce ustawę o zastępczej służbie wojskowej, jednak nie wpłynęło to na sytuację prawną zainteresowanego, który skierował skargę do ETPC, zarzucając Armenii złamanie m.in. art. 9 Konwencji. Izba Trybunału, przychylając się do argumentacji władz krajowych, iż Konwencja (art. 4 pkt 3 lit. b) pozostawia stronom margines uznania w zakresie wprowadzania lub nie do wewnętrznego systemu prawnego kategorii „służby wymaganej zamiast obowiązkowej służby wojskowej”, uznała, że nie doszło do naruszenia art. 9 Konwencji. Skarżący odwołał się wobec tego do Wielkiej Izby, która wydała anonsowany wcześniej wyrok. Wielka Izba, powołując się m.in. na *travaux préparatoires*, wskazała, że jedyną przyczyną pominięcia przesłanki sprzeciwu sumienia w pierwotnym tekście traktatowym było małe w tamtym czasie jej rozpowszechnienie, nie ma jednak żadnych przeszkód wobec możliwości ewolucji w tym względzie. Biorąc to pod uwagę, Wielka Izba uznała, że art. 9 zawiera w sobie również regulację kwestii sprzeciwu sumienia³⁴. Do tego wniosku Wielka Izba doszła w wyniku następującego rozumowania: z jednej strony art. 9 Konwencji zawiera gwarancję wolności sumienia i religii, z drugiej zaś art. 4 pkt 3 lit. b czyniący odniesienie do sprzeciwu sumienia nie ma na celu wprowadzenia tej przesłanki jako takiej. Powiązanie tych faktów doprowadziło Wielką Izbę do wniosku, że sprzeciw sumienia jest elementem gwarancji art. 9, co prowadzi do modyfikacji pierwotnej koncepcji Konwencji i uzasadnia tezę, że sprzeciw sumienia może być odtąd uznawany za przesłankę samoistną, w pełnym znaczeniu, a nie funkcjonalnie ograniczoną do kwestii służby wojskowej, stając się jednym ze sposobów manifestowania religii w tak samo miarodajnym stopniu co uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie etc.³⁵ Zerwanie z dotychczasową linią orzecniczą doprowadziło do rozstrzygnięcia sporu na podstawie art. 9. Ponieważ jednak nie zawiera on stosownej gwarancji, rolą organu było jej wyinterpretowanie z całokształtu przesłanek prawnych, co doprowadziło w efekcie do uznania, iż pozwane państwo, penalizując czyn skarżącego i skazując go na karę pozbawienia wolności, naruszyło jego prawo do wolności religii (art. 9 Konwencji), co – zważywszy na okoliczności sprawy – nie było niezbędne

³⁴ Tamże § 109. Zob. też W. Jean-Baptiste, *La reconnaissance du droit à l'objection de conscience par la Cour européenne des droits, Cour européenne des droits de l'homme (Gde Ch.) arrêt Bayatyan v. Armenia 7 juillet 2011*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2012, nr 91, s. 676–677, 679.

³⁵ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 7 lipca 2011 r. w sprawie Bayatyan..., dz. cyt., przypis 32, § 100 *in fine*.

w społeczeństwie demokratycznym. Trybunał powiązał swą ocenę naruszenia Konwencji z faktem odstępstwa od wyłaniającego się nowego standardu, który zresztą w tym wyroku docenił i utwierdził, nadając mu, po przeprowadzeniu reinterpretacji postanowień Konwencji, kształt obowiązującej zasady. Skutki takiego postępowania Trybunału wydają się dalekosiężne. Już można obserwować jego determinację we wdrażaniu nowej linii orzeczniczej we wskazanym zakresie³⁶. Przy czym warto wskazać, że Trybunał zmuszony w tego rodzaju sprawach do oceny szczerości przekonań skarżącego, aby uniknąć posądzenia o wchodzenie w rolę sądu wiary, idzie w kierunku obiektywizowania przesłanek procesu dowodowego i oparcia go na takich kryteriach, jak np. przynależność skarżącego do konkretnego ugrupowania religijnego mogące uzasadniać zachowania czy też przekonania wynikające z nakazów adekwatnej doktryny religijnej, stanowiącej ideologię wspólnoty, której jest członkiem³⁷. Interesujące jest, jak Trybunał orzekać będzie w sprawach dotyczących skarg, w których przyczyną sporu jest sprzeciw sumienia wyrażany w innych dziedzinach życia.

4. Prawa indywidualne a realizacja autonomii Kościoła

ETPC miał w ostatnich latach okazję wydać wyroki w interesujących sprawach, w których autonomia Kościoła konfrontowana była z innymi niż wolność religii prawami indywidualnymi, jak np. prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (art. 8 Konwencji), wolność wyrażania opinii (art. 10 Konwencji), wolność stowarzyszania się (art. 11 Konwencji).

Praktykę orzeczniczą w tym zakresie znakomicie ilustrują niedawne wyroki Wielkiej Izby w sprawach *Sindicatul „Păstorul cel Bun” v. Rumunia*³⁸ i *Fernandez Martinez v. Hiszpania*³⁹.

W pierwszej z nich skarżącym był wyżej wymieniony związek zawodowy powołany przez 35 duchownych i świeckich członków Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego. Jego celem miała być w świetle statutu obrona zawodowych, ekonomicznych, społecznych i kulturalnych interesów jego członków w stosunkach z władzami Kościoła i instytucjami publicznymi. Archidiecezja zaskarżyła

³⁶ Por. Wyrok ETPC z 22 listopada 2011 r. w sprawie *Erçep v. Turcja*, nr skargi 43965/04; z 10 stycznia 2012 r. w sprawie *Tsaturyan v. Armenia* nr skargi 37819/03; z 17 stycznia 2012 r. w sprawie *Bukharatyan v. Armenia* nr skargi 5260/07, HUDOC.

³⁷ Podobnie TSUE, zob. Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 29 maja 2018 w sprawie *Liga van Moskeeën...*, dz. cyt., s. 10–12.

³⁸ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 9 lipca 2013 r. (Izba wydała wyrok 13 stycznia 2012 r.) w sprawie *Sindicatul „Păstorul cel Bun” v. Rumunia*, nr skargi 2330/09, HUDOC.

³⁹ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 12 czerwca 2014 r. (Izba wydała wyrok 15 maja 2012 r.) w sprawie *Fernandez Martinez v. Hiszpania*, nr skargi 56030/07, HUDOC.

decyzję o wpisaniu związku do sądowego rejestru związków zawodowych, powołując się na wewnętrzne przepisy Kościoła, które stanowią, że zgoda na powstanie takich podmiotów może być wydana wyłącznie przez właściwego arcybiskupa. Decyzją sądu apelacyjnego wpis do rejestru został cofnięty. Związek złożył skargę do ETPC, który (Izba) uznał, że pozwane państwo naruszyło art. 11 Konwencji gwarantujący wolność zgromadzeń i stowarzyszania się. Trybunał wskazał przy tym, że tak świeccy, jak i duchowni pracownicy zatrudnieni u wyznaniowego pracodawcy nie mogą zostać pozbawieni ochrony art. 11 Konwencji, a ich stosunek do pracy nie może ulec klerykalizacji wiążącej się z pozbawieniem podstawowych praw cywilnych. Trybunał w wydanym wyroku zastrzegł przy tym, że nie rozciąga na duchownych norm prawa pracy, ale uznaje, iż mają oni, tak jak inni obywatele, prawo do organizowania się w celu ochrony swych praw i interesów. Wielka Izba uznała – przeciwnie – że zaskarżona ingerencja była zgodna z art. 11 Konwencji⁴⁰. Jej konieczność została oceniona w drodze ważenia z jednej strony wolności stowarzyszania się, z drugiej zaś – wolności religii w aspekcie kolektywnym i wynikającej z niej autonomii organizacji religijnych. Trybunał wziął przy tym pod uwagę fakt obowiązywania umowy między Międzynarodową Organizacją Pracy a patriarchatem prawosławnym, na mocy której przedstawiciele duchowieństwa mają prawo do tworzenia związków⁴¹. Trybunał uznał ostatecznie, jak wyżej podano.

Oceniając niezbędność działań pozwanego państwa, Wielka Izba wskazała m.in., że: „zasada autonomii organizacji religijnych stanowi klucz do stosunków między państwem rumuńskim a wyznaniami, które zostały uznane na jego terytorium”⁴², obejmuje ona „prawa tych wspólnot do działania zgodnie z ich własnymi zasadami i interesami wobec ewentualnych ruchów dysydenckich, których pojawienie się w ich łonie mogłoby stanowić zagrożenie dla ich spójności, wizerunku lub jedności”⁴³. „Odmawiając zarejestrowania skarżącego związku, państwo powstrzymało się jedynie od mieszania się w organizację i działania Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego, przestrzegając obowiązku bezstronności nałożonego przez art. 9”⁴⁴.

Przedstawiciele duchowieństwa tego Kościoła mogą, co prawda, zrzeszać się w ramach stowarzyszeń o charakterze związków, ale niezbędne jest do tego uzyskanie zgody właściwego arcybiskupa, o którą skarżący związek nie wystąpił, ponadto zaś podmioty także muszą przestrzegać wewnętrznych praw Kościoła i nie godzić „w tradycyjną hierarchiczną strukturę [...]” „i w sposób, w jaki

⁴⁰ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 9 lipca 2013 r. w sprawie *Sindicatul...*, dz. cyt., przypis 36, § 149.

⁴¹ Tamże, § 158.

⁴² Tamże, § 163.

⁴³ Tamże, § 165.

⁴⁴ Tamże, § 166.

podejmowane są w nim decyzje”⁴⁵, „odmowa [...] zarejestrowania skarżącego związku nie przekroczyła marginesu oceny, która przysługuje władzom narodowym”⁴⁶.

Rozpatrywany wyrok Wielka Izba wydała większością jednego głosu, a sześciu zaś sędziów podjęło z nim polemikę we wspólnym zdaniu odrębnym. Mieli oni wątpliwości, czy dowodzenie stanowiące podstawę wyroku przeprowadzono w sposób „przekonujący i niezbędny”, a tym samym wystarczający do uznania za zgodne z art. 11 § 2 Konwencji ograniczeń dokonanych przez pozwane państwo w zakresie wolności stowarzyszania się, a stosowanych zwykle wobec „funkcjonariuszy sił zbrojnych, policji lub administracji państwowej”⁴⁷, tym bardziej, że zgodnie z wcześniejszym wyrokiem (Izba) „roszczenia skarżącego związku mieściły się wyłącznie w granicach ochrony praw i interesów ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych pracowników zatrudnionych przez Kościół”, jego zarejestrowanie nie niosło zatem ryzyka dla „słuszności przekonań religijnych ani sposobu wyrażania tychże”⁴⁸.

W kolejnej sprawie (*Fernandez Martinez v. Hiszpania*) skarżący – ksiądz katolicki, a jednocześnie żonaty ojciec pięciorga dzieci, zwolniony z celibatu dyspensą papieską, decyzją biskupa utracił swą pracę nauczyciela religii w publicznym liceum, co w jego ocenie stanowiło ingerencję w prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego. Zarówno Izba, jak i Wielka Izba ETPC oddaliły jego skargę⁴⁹.

W ocenie tej ostatniej „nieprzedłużenie ze skarżącym umowy o pracę z powodu zdarzeń związanych przede wszystkim z jego wyborami osobistymi dokonany w ramach życia prywatnego i rodzinnego poważnie podważyło możliwość wykonywania przez niego specyficznej funkcji zawodowej”⁵⁰. Prawodawca zastosował wobec skarżącego surową sankcję wówczas, gdy ten otrzymał na mocy bulli papieskiej zgodę na dyspensę z celibatu w związku z publikacją w jednym z pism artykułu, w którym ujawnia swą przynależność do Ruchu na rzecz fakultatywnego celibatu księży, a także swe krytyczne stanowisko wobec poglądów głoszonych przez Kościół m.in. w sprawie rozwodów, aborcji, antykoncepcji itd. Trybunał ocenił, że „kontynuując nauczanie religii katolickiej skarżący mógłby być postrzegany przez zewnętrznego obserwatora jak przedstawiciel

⁴⁵ Tamże, § 170.

⁴⁶ Tamże, § 177.

⁴⁷ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 12 listopada 2008 r. w sprawie *Demir i Baykane*, nr skargi 34503, § 119, HUDOC.

⁴⁸ Wyrok ETPC (Izba) z 31 stycznia 2012 r. w sprawie *Sindicatul „Păstorul cel Bun” v. Rumunia*, nr skargi 2330/09, § 75, HUDOC.

⁴⁹ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 12 czerwca 2014 r. w sprawie *Fernandez Martinez v. Hiszpania* zob. przypis 37.

⁵⁰ Tamże, § 110.

Kościoła katolickiego”⁵¹, co mimo utraty statusu duchownego upodabniałoby jego pozycję do zajmowanej poprzednio⁵². Wielka Izba uznała też, że skarżący „działał dobrowolnie i ze świadomością szczególnej lojalności wobec Kościoła katolickiego, co ograniczało do pewnego stopnia zakres jego prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego”⁵³. Trybunał ocenił dalej, że skarżący swym sposobem życia i publicznie składanymi deklaracjami znajdującymi się w jawnej sprzeczności z religią, której nauczał, przerwał więź szczególnego zaufania, niezbędną – ze względów wiarygodności – do pełnienia powierzonych funkcji⁵⁴; „Brak choćby jednego przykładu, że skarżący przedstawiał podczas lekcji treści niezgodne z doktryną Kościoła katolickiego, nie pozwala uznać, że w sposób zadowalający wypełniał swój obowiązek szczególnej lojalności”⁵⁵.

Umowa o pracę w sensie formalnoprawnym wiązała skarżącego z państwem, a ściśle z liceum publicznym, jednak będąc również duchownym, podlegał także doktrynalnemu zwierzchnictwu macierzystego Kościoła. Trybunał przyznał wprawdzie, że zwolnienie skarżącego z pracy miało „poważne reperkusje w jego życiu prywatnym i rodzinnym”⁵⁶, ale „zastosowanie środka mniej dolegliwego dla zainteresowanego z pewnością nie miałoby tej samej skuteczności w zakresie ochrony wiarygodności Kościoła”⁵⁷. Można zatem uznać, że prawa indywidualne skarżącego chronione przez art. 8 Konwencji ustępują wobec prawa wolności religii (art. 9 Konwencji) w aspekcie kolektywnym realizującego się w tym przypadku w autonomii Kościoła katolickiego. Warto wskazać na marginesie, że publiczny pracodawca, nie przedłużając ze skarżącym umowy o pracę, nie zaproponował mu żadnego alternatywnego zatrudnienia. Wielka Izba nie podjęła jednak tej kwestii, jak również nie dokonała – jak się wydaje – pełnej kontroli proporcjonalności i przeniesienia oceny sporu na płaszczyznę negatywnych obowiązków państwa.

Wyrok ten, tak jak i poprzedni, zapadł większością jednego głosu, ośmiu zaś sędziów Wielkiej Izby wskazało we wspólnym zdaniu odrębnym, że „decyzja biskupa o nieodnowieniu umowy o pracę ze skarżącym została podjęta bez wcześniejszego ostrzeżenia czy też umożliwienia zainteresowanemu bycia wysłuchanym przez hierarchię kościelną. Ponadto nic nie wskazuje, że skarżący został wysłuchany przez przełożonego, zanim ten zadecydował o zastosowaniu się do decyzji biskupa. To są czynniki utrudniające sprawiedliwe wyważenie branych tu pod uwagę praw i interesów. Kontrola dokonywana przez sądownictwo krajowe

⁵¹ Tamże, § 16.

⁵² Tamże, § 135.

⁵³ Tamże, § 136.

⁵⁴ Tamże, § 138.

⁵⁵ Tamże, § 145.

⁵⁶ Tamże, § 146.

⁵⁷ Tamże, § 147.

może w części skompensować, ale nie całkowicie zastąpić ten brak wysłuchania zainteresowanego”⁵⁸.

W sprawach tego typu Trybunał ocenia najczęściej, czy pozwane państwo dopełniło pozytywnego obowiązku w zakresie przestrzegania prawa do życia prywatnego i rodzinnego, a także wolności skarżących zwolnionych z pracy przez wyznaniowych pracodawców powołujących się na pogwałcenie zobowiązania do lojalności. Rozpatrując te kwestie, Trybunał waży interesy indywidualne skarżących z interesami kolektywnymi Kościołów. Dokonuje tego, biorąc pod uwagę znaczny margines oceny wewnętrznej przyjętej dla tego rodzaju stosunków i przyjmując za wzorzec praworządności wspomnianych wymogów lojalności, zgodność z podstawowymi zasadami porządku prawnego, którego istotnym elementem są prawa i wolności zagwarantowane w Konwencji. Warto tu wspomnieć o Dyrektywie Rady Europy, która nakazała stworzyć ogólne ramy równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy. Przyznaje ona państwom członkowskim możliwość tworzenia rozwiązań szczególnych na rzecz pracodawców – Kościołów bądź innych organizacji, w których istotne, uprawnione i uzasadnione oczekiwania wobec pracowników mogą wiązać się z zasadami etyki zawodowej opartej na religii lub przekonaniach⁵⁹.

Mimo szczególnej, silnej pozycji wyznaniowego pracodawcy zdarza się, że to skarżący – pracownik wygrywa przed ETPC sprawę, którego pierwotną przyczyną jest konflikt między stronami stosunku pracy. Znakomity przykład stanowi tu wyrok ETPC w sprawie *Schütch v. Niemcy*⁶⁰.

Skarżący organista i kierownik chóru w parafii rzymskokatolickiej został zwolniony z pracy z powodu ustanowienia separacji między nim a żoną na skutek jego romansu z inną kobietą. Przy czym należy wskazać, że nie nosił się on z zamiarem rozwodu czy też wystąpienia z Kościoła. Ponieważ sądy krajowe odrzuciły jego skargę o przywrócenie do pracy, zwrócił się do ETPC, który stwierdził, że: „sądy pracy nie wyjaśniły wystarczająco zgodnie z konkluzjami apelacyjnego sądu pracy, dlaczego interesy parafii są tak odległe od interesów skarżącego i nie zważyły tych interesów w sposób zgodny z Konwencją”⁶¹. Trybunał uznał, że naruszona została zasada proporcjonalności między interesem wiarygodności Kościoła rozpatrywanym w kontekście etycznych zachowań jego pracownika a – naruszonym w tym przypadku – prawem tegoż pracownika do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (art. 8 Konwencji). Takie stanowisko Trybunału wiązało się w znacznym stopniu z faktem swoistej specjalności zawodowej

⁵⁸ Por. przypis 37.

⁵⁹ Dyrektywa Rady Europy 2000/78/CE.

⁶⁰ Wyrok ETPC z 23 września 2010 r. w sprawie *Schütch v. Niemcy*, nr skargi 1620/03, HUDOC.

⁶¹ Tamże, § 74.

skarżącego, który wobec tego miałby duże problemy ze znalezieniem alternatywnego zatrudnienia. Należy wnosić, że gdyby stan faktyczny wykazywał mniej korzystne dla powoda okoliczności, jak np. rozwód z jego winy czy wykonywanie popularnego zawodu, Trybunał oddaliłby zapewne jego skargę. Tak jak uczynił to w sprawie *Obst v. Niemcy*⁶², w której pracownik sekretariatu Kościoła Mormonów na Europę został zwolniony z pracy za cudzołóstwo. Skarżący zarzucał, tak jak i w poprzedniej sprawie, naruszenie wobec niego art. 8 Konwencji. Trybunał uznał jednak prawidłowość wyroków sądów krajowych, które w jego ocenie właściwie zważyły sprawę, trafnie stosując zasadę proporcjonalności. Trybunał w szczególności podkreślił, iż skarżący był świadom oczekiwania etycznych (m.in. dochowania wierności małżeńskiej) zatrudniającej go wspólnoty religijnej, jego zaś stanowisko (dyrektor ds. publicznej komunikacji) mogło uzasadniać jeszcze większe oczekiwania wobec niego.

ETPC oddalił także skargę w sprawie *Siebenhaar v. Niemcy*⁶³, w której skarżąca wnosiła o uznanie, iż zwolnienie jej z pracy w charakterze asystentki przedszkolnej w przedszkolu przy parafii ewangelickiej narusza jej prawo do wolności sumienia i religii. Zwolnienie uzasadniano przystąpieniem skarżącej do Kościoła uniwersalistycznego. Sądy krajowe uznały argumentację pracodawcy potwierdzającą zasadność zwolnienia, skarżąca w chwili podpisywania umowy o pracę zobowiązała się bowiem do zachowania lojalności wobec Kościoła ewangelickiego i działania zgodnego z jego nauczaniem. Postanowienia umowy o pracę nie naruszały – w ocenie Trybunału – praw zagwarantowanych przez Konwencję, a wymóg lojalności wobec religijnego pracodawcy i interes jego wiarygodności przeważały nad indywidualnymi prawami skarżącej. Dodatkową okolicznością wpływającą na oddalenie skargi był krótki okres zatrudnienia powódki w parafii.

Dwie kolejne sprawy dotyczyły tzw. stanu dyspozycyjności pastorów Kościoła ewangelickiego w Niemczech. Skarżący wskazywali, że brak dostępu do sądu powszechnego w sprawach z tego zakresu i możliwość korzystania wyłącznie z odwołań do regionalnej komisji kościelnej narusza ich prawo do rzetelnego procesu sądowego (art. 6 Konwencji). Po zapoznaniu się z orzecnictwem krajowym Trybunał uznał, że „art. 6 § 1 Konwencji nie znajduje tu zastosowania”, ponieważ zgodnie z decyzją niemieckiego sądu administracyjnego „stan dyspozycyjności skarżącego można rozpatrywać tylko w wymiarze przynależnym dziedzinie wewnętrznych spraw Kościoła, która nie może być przedmiotem sądowej kontroli państwa [...] ponieważ spór ten nie jest oparty na prawie

⁶² Wyrok ETPC z 23 września 2010 r. w sprawie *Obst v. Niemcy*, nr skargi 425/03, HUDOC.

⁶³ Wyrok ETPC z 3 lutego 2011 r. w sprawie *Siebenhaar v. Niemcy*, nr skargi 18136/02, HUDOC.

powszechnym, ale wyłącznie kanonicznym”⁶⁴. Warto przypomnieć, że w Niemczech obowiązuje specyficzny status Kościoła wzmacniający jego niezależność i autonomię wobec państwa.

W kolejnych dwóch sprawach Włochy zostały uznane za winne naruszenia prawa skarżących do rzetelnego procesu sądowego. W obu przypadkach prawa indywidualne skarżących weszły w konflikt z wolnością religii – w aspekcie kolektywnym – chroniącą autonomię Kościoła. W pierwszym z nich skarżący zarzucał naruszenie prawa z art. 6 Konwencji poprzez nadanie klauzuli wykonalności (*exequatur*), a co za tym idzie cywilnej skuteczności, wyrokom watykańskich sądów kościelnych dotyczącym uznania nieważności małżeństw⁶⁵.

„Praca Trybunału (przy rozpatrywaniu tej sprawy – przyp. aut.) nie polegała na zbadaniu, czy postępowanie przed sądami kościelnymi jest zgodne z art. 6 Konwencji, ale czy włoski wymiar sprawiedliwości przed nadaniem wspomnianej klauzuli wykonalności należycie sprawdził, że odnośna procedura wypełnia gwarancje art. 6”⁶⁶. Ostatecznie Trybunał uznał naruszenie przez pozwany kraj art. 6 Konwencji za brak poszanowania zasady kontrydiktoryjności w postępowaniu przed sądami kościelnymi. W kolejnej sprawie⁶⁷ skarżącym był profesor filozofii prawa, któremu po 22 latach pracy odmówiono przedłużenia na kolejny rok umowy o pracę z Katolickim Uniwersytetem Najświętszego Serca w Mediolanie, ponieważ negatywne stanowisko wobec jego kandydatury wyraziła Kongregacja Edukacji Katolickiej z powodu przypisywania mu autorstwa „opinii rzekomo niezgodnych z obowiązującymi poglądami”⁶⁸. Rada Wydziału nie ujawniła zarzutów stanowiących podstawę tej decyzji, co spowodowało, że skarżący nie mógł się bronić. Przeprowadzając kontrolę proporcjonalności wchodzących w grę przeciwstawnych praw i interesów, Trybunał umniejszył wagę interesu uniwersytetu katolickiego polegającą m.in. na „kierowaniu się w nauczaniu doktryną katolicką”⁶⁹ na korzyść gwarancji proceduralnych przysługujących pracownikowi, co doprowadziło do uznania skargi i wydania anonowanego wyżej wyroku.

Badając rozpatrywane tu sprawy, Trybunał analizował sposób, w jaki sądy krajowe przeprowadziły ważenie przeciwstawnych praw i interesów, przyjął też w tym celu określone kryteria. W przeważającej liczbie rozpatrywanych

⁶⁴ Decyzje ETPC z 6 grudnia 2011 r. w sprawach Baudler v. Niemcy, nr skargi 38254/04 i Reuter v. Niemcy, nr skargi 39775/04, HUDOC.

⁶⁵ Wyrok ETPC z 20 lipca 2001 r. w sprawie Pellegrini v. Włochy, skarga nr 30882/96, HUDOC.

⁶⁶ Tamże, § 40–44.

⁶⁷ Wyrok ETPC z 20 października 2009 r. w sprawie Lombardi Vallauri v. Włochy, nr skargi 39128/05, HUDOC.

⁶⁸ Tamże, § 5–11.

⁶⁹ Tamże, § 47.

przypadków prawa indywidualne, zagwarantowane w art. 6, 8, 9, 10, 11 konfrontowane były z prawem Kościoła do wolności religii w aspekcie kolektywnym i wiążącą się z tym autonomią tej instytucji.

Rozwiązywanie takich sporów mieści się w ramach marginesu oceny wewnętrznej. Wymiar kontroli ETPC jest zatem ograniczony. Porządkując wnioski płynące z przytoczonych wyroków, można stwierdzić, że Trybunał uznaje wymogi lojalności wynikające z przepisów kościelnych i stanowiące element autonomii tej instytucji. Jednak zwraca także uwagę na to, że muszą być one zgodne z podstawowymi zasadami porządku prawnego obowiązującego w państwie, w tym z prawami i wolnościami wynikającymi z postanowień Konwencji. Pozostałe kryteria są zmienne i wiążą się z okolicznościami branymi pod uwagę w celu przeprowadzenia analiz przypadku. Wśród nich można wymienić m.in.: znaczenie i zasięg ingerencji w życie prywatne lub/i rodzinne skarżącego, związek obowiązków pracownika z doktrynalną misją konkretnego Kościoła i łączący się z tym wymóg lojalności, a nawet lojalności wzrastającej (Trybunał stopniuje ten parametr – por. m.in. wyrok *Siebenhaar v. Niemcy* i *Obst v. Niemcy*), postawę pracownika i możliwość znalezienia innego zatrudnienia, zagrożenie stworzone dla wiarygodności Kościoła – pracodawcy, długość zatrudnienia, czy wreszcie zapewnienie procedur odwoławczych. Przywołane kryteria używane były przez Trybunał w sposób zmienny i relatywny, co prowadziło do odmiennych rozstrzygnięć uzależnionych od niuansów stanu faktycznego i wyników testu proporcjonalności. Warto zastanowić się nad podstawami wspomnianego relatywizmu.

Należy wyjść z założenia, że zachowana jest równość podmiotów obejmująca także aspekt ich autonomii i że żądanie od pracownika zobowiązania się do zachowania lojalności wobec wyznaniowego pracodawcy może wkraczać w granice jego praw indywidualnych. W takiej sytuacji należy zbadać, czy takie zobowiązanie nie zostało wymuszone np. monopolistyczną – w określonym sektorze zatrudnienia – pozycją pracodawcy. Istotny jest przy tym stopień świadomości podejmującego zobowiązanie pracownika, a także jego motywacja. Kontrowersyjna pozostaje kwestia umownego zobowiązania się do lojalności wobec Kościoła, prowadząca do zrzeczenia się czy też ograniczenia zakresu posiadanych praw. Kluczowy jest tu zakres tego ograniczenia i ocena, czy nie wkracza ono w istotę gwarancji, przyjmującego przecież za punkt wyjścia perspektywę autonomii jednostki, artykułu 9 Konwencji⁷⁰.

Trzeba zwrócić uwagę, że tendencja do absolutyzowania kwestii autonomii Kościoła przez orzecznictwa krajowe, ale także ETPC, prowadzi do dopuszczenia stosowania kryterium religijnego (zwyczaju i prawa kanonicznego) w sferze

⁷⁰ O. de Schutter, J. Ringelheim, *La renonciation aux droits fondamentaux. La libre disposition de soi et le régime de l'échange* [w:] *La responsabilité face cachée des droits de l'homme*, red. H. Dumont, F. Ost, S. Van Droogenhenbroeck, Bruxelles, 2001, s. 441 i n.

prawa powszechnego. Dlatego tak ważne jest przestrzeganie i stosowanie procedur i środków odwoławczych stanowiących najbardziej skuteczną przeszkodę wobec autonomicznej pozycji Kościoła szczególnie w przypadku sankcjonowania zakresu praw indywidualnych, drugiego z podmiotów stosunku prawnego.

Należałoby się też zastanowić, czy wyznaczanie spójnych z pracodawcą ideałów wynikających z *forum internum* art. 9 Konwencji nie jest nadmierną ingerencją w obszar sumienia i religii skarżących. Zapewnienie sprawiedliwych i skutecznych instrumentów odwoławczych pozwala ocenić istotę i proporcje sprzecznych praw i interesów, stanowiąc dla pracowników świeckich jedyną możliwość przeciwstawienia się autonomicznej potędze uprzywilejowanego pracodawcy (np. wyrok w sprawie Lombardii – Vallauri v. Włochy). W przypadku pracowników, którzy są jednocześnie duchownymi bądź ich status jest dwoisty, możliwość kontroli decyzji podejmowanych w dwóch ośrodkach decyzyjnych, tzn. sprawującym zwierzchnictwo doktrynalne (Kościół) i formalne (świecki pracodawca) – jest znacząco ograniczona, ale jednak możliwa i potrzebna. Dlatego też zupełna kapitulacja Wielkiej Izby ETPC w sprawie Fernandez Martinez v. Hiszpania wydaje się dyskusyjna.

5. Stosowanie zasad prawa kanonicznego w ramach prawa powszechnego wyznaniowego państwa w orzecznictwie ETPC

Zdarza się – najczęściej co prawda w państwach wyznaniowych⁷¹ – dopuszczenie stosowania prawa kanonicznego (prawa wewnętrznego Kościołów) w sferze prawa powszechnego poprzez nadanie powszechnej skuteczności prawnej decyzjom bądź czynnościom objętym czy wynikającym z zasad lub postanowień prawa kanonicznego, a nawet, co gorsza, drogą stosowania w prawie powszechnym aksjologii dominującej religii. Znakomitym ilustrującym to zjawisko przykładem jest stanowiąca przedmiot rozpatrzenia, a następnie wyroku ETPC z 3 maja 2011 r. sprawa Negrepontis-Giannisis v. Grecja⁷².

Skarżący – duchowny (biskup) Kościoła prawosławnego obrządku wschodniego – dokonał przed sądem w USA adopcji swego bratanka. Sądy krajowe uznały brak skuteczności tej czynności ze względu na jej sprzeczność z zasadami prawa kanonicznego (z VII i IX w.), a ponadto tradycją i porządkiem publicznym

⁷¹ Jak wskazuje przywołany w poprzednim punkcie wyrok ETPC z 20 lipca 2001 r. w sprawie Pellegrini v. Włochy, nr skargi 30882/96, HUDOC, ma to także miejsce w państwach świeckich.

⁷² Wyrok ETPC z 3 maja 2011 r. w sprawie Negrepontis-Giannisis v. Grecja, nr skargi 56759/08, HUDOC.

obowiązującym w Grecji. Wnoszący skargę uznał zaś brak przyznania przez sądownictwo krajowe powagi rzeczy osądzonej zagranicznemu i dopuszczalnemu w takich okolicznościach w tamtym systemie prawnym orzeczeniu o adopcji za naruszenie prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (art. 8 Konwencji). W stanowisku rządowym pozwane państwo uzasadnia i usprawiedliwia swą ingerencję w prawa skarżącego, powołując się na cel prawny w postaci porządku publicznego, u którego podstaw leży m.in. dostosowanie prawa powszechnego do wymogów dominującej religii⁷³.

Trybunał, rozpatrując tę sprawę, skonstatował m.in., że szczególną rolę w powstałym sporze odegrały zasady religijne, a nie cywilne, odrzucił także argument strony pozwanej, że zakaz adopcji z przesłanek religijnych jest społecznie niezbędny, uznał przy tym archaiczność tego zakazu obowiązującego zresztą równolegle z cywilną zasadą zakazującą osobom duchownym zawierania małżeństw, a obecnie z braku społecznego uzasadnienia dalszego jej obowiązywania, ustawowo zniesioną. ETPC wskazał też na opinię zawartą w zdaniu odrębnym sędziów krajowego Sądu Kasacyjnego do wyroku oddalającego skargę, w której kwestionują oni celowość zasady o tak podstawowej wadze i znaczeniu, wywodzącej się z radykalnych przekonań społecznych i religijnych panujących w Grecji⁷⁴.

Rozpatrując tę sprawę, Trybunał mógł odwołać się do marginesu oceny wewnętrznej lub przeprowadzić drobiazgową kontrolę prawidłowości i zgodności z Konwencją wyroków krajowych. Wybrał drugą z tych dróg, a tym samym stanął przed koniecznością odniesienia się wprost do kwestii dopuszczalności pozbawienia jednostki jednego z praw podstawowych (gwarantowanego przez art. 8 Konwencji) z przyczyn motywowanych religijnie, a tym samym różnicowania sytuacji podmiotów w dostępie do praw i wolności wynikających z Konwencji, czego zakazuje *expressis verbis* art. 14.

Na marginesie warto wskazać, że problem dopuszczalności i granic zrzeczenia się przez jednostkę praw podstawowych – a tak należy kwalifikować złożenie przez skarżącego w tej sprawie ślubów zakonnych – jest w doktrynie dyskutowany.

Autorzy wypowiedający się w tej kwestii wskazują najczęściej, że mogłoby chodzić tylko o pewne aspekty określonego prawa, bo zrzeczenie się prawa w całości jest raczej trudne do zaakceptowania⁷⁵. Przy czym należy wskazać, że sam Trybunał uwzględnia, co prawda, moc prawną zrzeczenia się jednostki z przysługującego jej prawa indywidualnego, ale określa skrupulatnie zarówno granice, jak i wymogi dotyczące takiej czynności. Wola zrzekającego się musi być

⁷³ Tamże, § 28 i 63.

⁷⁴ Tamże, § 71, 72 i 73.

⁷⁵ Choć przecież w niektórych krajach-stronach Konwencji jest dopuszczalna eutanazja, stanowiąca – w ramach przyjętych procedur prawnych i medycznych – zrzeczenie się najbardziej podstawowego z praw – prawa do życia (m.in. Szwajcaria, Holandia, Belgia).

wyrażona przed dokonaniem czynności, bez przymusu, w sposób pozbawiony podejrzeń, świadomy, musi być przy tym zachowana proporcjonalność przeciwnych praw i interesów wynikających z okoliczności przypadku, zrzeczenie się zaś nie może naruszać ważnego interesu publicznego⁷⁶.

Wydając wyrok w sprawie *Negrepontis-Giannisis v. Grecja*, Trybunał wskazał na brak swych wątpliwości co do legalnego charakteru ślubów zakonnych i ich konsekwencji polegających m.in. na odebraniu określonego zakresu prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, a także brak naruszenia ważnego interesu publicznego wyznaniowego państwa, nadającego określoną moc prawną takim procedurom religijnym.

Bezpośrednią przesłanką uznania przez Trybunał rozpatrywanej skargi był brak proporcjonalności rozpatrywanych interesów. W jego ocenie nie do usprawiedliwienia był z jednej strony dożywotni (sąd krajowy wskazał m.in. że stan mnicha znosi wyłącznie zmiana dogmatu bądź wyznania) charakter ślubów zakonnych, z drugiej zaś ich skutek polegający na ograniczeniu prawa do poszanowania życia rodzinnego. Trybunał, uznając szczególną wagę związków rodzinnych, stwierdził ostatecznie naruszenie przez sporną ingerencję art. 8 Konwencji, a wynikające z niej ograniczenia praw spadkowych za sprzeczne z art. 8 w związku z art. 14, art. 6 i art. 1 Protokołu 1 Konwencji (§ 23)⁷⁷.

Sprawa ta doskonale ilustruje skutki nadania mocy powszechnego obowiązywania prawu wewnętrznemu związkowi wyznaniowemu i kolizję tych rozwiązań z prawami indywidualnymi.

6. Symbole religijne w orzecznictwie ETPC

Najważniejsze z dotychczasowych wyroków strasburskich, podejmujących kwestie dopuszczalności i konsekwencji obecności religii i jej symboli w przestrzeni publicznej, dotyczyły przede wszystkim środowiska szkolnictwa publicznego różnych szczebli. Przy czym należy przypomnieć, że zarówno obecność religii w programach szkolnych, jak i kwestia ekspozycji jej symboli należy do marginesu oceny wewnętrznej i wobec braku ogólnoeuropejskiego standardu w tej materii istnieją w tym zakresie różnorodne rozwiązania. ETPC zaleca, aby przekazywanie treści wyznaniowych odbywało się w sposób obiektywny, krytyczny i pluralistyczny, w spokojnej, wolnej od prozelityzmu atmosferze⁷⁸.

⁷⁶ Zob. Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 13 listopada 2007 r. w sprawie *DH i inni v. Czechy*, nr skargi 57325/00, § 204.

⁷⁷ Wyrok ETPC z 3 maja 2011 r. w sprawie *Negrepontis-Giannisis...*, dz. cyt., § 23.

⁷⁸ Por. L. Garlicki, *Religia a szkoła publiczna (na tle aktualnego orzecznictwa strasburskiego)* [w:] *Pro bono Reipublicae. Księga jubileuszowa prof. Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, A. Czochara, T.J. Zieliński, Warszawa 2009, s. 245–246.

Aby zadośćuczynić wskazanym kryteriom w przypadku prowadzenia lekcji o typowo katechetycznym charakterze, konieczne jest – w ocenie Trybunału – wprowadzenie możliwości zwolnienia z tych zajęć. System umożliwiający takie zwolnienie musi być prosty i pozbawiony dodatkowych przeszkód, a w szczególności konieczności ujawniania przekonań ucznia czy jego rodziców⁷⁹.

Kolejną płaszczyzną rozważanych problemów jest dokonanie przez Trybunał oceny stopnia koniecznej – w świetle Konwencji – ochrony *forum internum* uczniów przed przymusową ekspozycją symbolu dominującego wyznania.

Precedensowy wyrok w tej kwestii zapadł w sprawie *Lautsi i inni v. Włochy*. ETPC (Izba) uznała krzyż przymusowo eksponowany w publicznych zakładach edukacyjnych Republiki Włoskiej za „silny symbol zewnętrzny” i źródło zaburzeń emocjonalnych spowodowanych postawieniem jednostki „w sytuacji, z której może się uwolnić, godząc się na niewspółmierne wysiłki lub poświęcenie”⁸⁰. Skarżący podważali zgodność umieszczania krucyfiksów w salach szkolnych swego kraju z postanowieniami art. 9 Konwencji oraz art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji.

Trybunał orzekł, że pozwany kraj naruszył art. 2 Protokołu 1 do Konwencji w powiązaniu z art. 9 tego aktu. Opierając ciąg swej analizy głównie na art. 2 Protokołu 1, organ stwierdził m.in., że „stosownie do specyfiki sytuacji podniesionej w stanowisku rządowym, o obowiązkowej ekspozycji symbolu określonego wyznania w pełnieniu funkcji publicznej”, z powodu „ciążącego na państwie obowiązku neutralności w pełnieniu funkcji publicznej” w kwestii „przymusowej ekspozycji symboli” zaistniał brak neutralności państwa zwielokrotniony elementem przymusu⁸¹.

Na skutek odwołania złożonego przez pozwany kraj kolejny wyrok w tej sprawie wydała tym razem Wielka Izba, uznając (15:2), że do naruszenia wskazanych w powództwie praw nie doszło⁸².

Diametralne odejście od poprzedniego stanowiska nie zostało poparte odmienną czy też nową argumentacją. W pełni podtrzymany został pogląd co do tego, że krzyż jest przede wszystkim symbolem religijnym, a nie wyłącznie – jak wynikałoby ze stanowiska strony pozwanej – symbolem zakorzenionym w tradycji

⁷⁹ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 29 lipca 2007 r. w sprawie *Folgero v. Norwegia*, nr skargi 15472/02, HUDOC.

⁸⁰ Wyrok Izby ETPC z 3 listopada 2009 r. w sprawie *Lautsi i inni v. Włochy*, nr skargi 30814/06.

⁸¹ Tamże, § 57.

⁸² Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 18 marca 2011 r. w sprawie *Lautsi i inni v. Włochy*, nr skargi 30814/06; polski przekład tego wyroku w opracowaniu P. Boreckiego, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2011, t. 3, por. też głosę W. Brzozowskiego, „Państwo i Prawo” 2011, nr 11. M. Hucal, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012, s. 94–104.

i historii odwołującym się do wartości stanowiących fundament państwa. Wielka Izba uznała wprawdzie m.in., że: „zrozumiałe jest, iż skarżąca może odbierać obecność krucyfiks w salach lekcyjnych szkoły publicznej, do której uczęszczały jej dzieci, za przejaw braku poszanowania państwa dla jej prawa do zapewnienia im wychowania i nauczania zgodnie z jej przekonaniami”⁸³, ale do uznania naruszenia art. 2 Protokołu 1 Konwencji nie jest wystarczające subiektywne odczucie. Ponadto nie przedstawiono Trybunałowi żadnych dowodów świadczących o tym, że ekspozycja krucyfiks w sali szkolnej skutkuje indoktrynacją uczniów⁸⁴. Wielka Izba uznała krzyż zawieszony na ścianie za „zasadniczo bierny symbol”, który nie może wywierać wpływu porównywalnego ze słowami nauczyciela czy uczestnictwem w czynnościach rytualnych⁸⁵. Taka ocena zaskakuje, trudno bowiem zaprzeczyć, że skutki naruszenia rozpatrywanej wolności mogą materializować się w sferze uczuć (*forum internum*), a dowiedzenie tego faktu wydaje się często nierealne, co nie powinno jednak wpływać na jego ignorowanie. Wykorzystując kontrowersje wokół problemu skutków niedopełnienia – ciężącego na państwie – obowiązku zachowania neutralności kwalifikowanych bądź jako bezpośrednio naruszenie praw, bądź – mniej jednoznacznie – zaniepokojenie czy też utrata dobrego samopoczucia dotkniętych działaniem państwa, skłaniając się ku drugiemu z tych ujęć, Trybunał oddalił się od sprecyzowania wymaganego stopnia negatywnej wolności religijnej. Trybunał w obu rozpatrywanych wyrokach zdyferencjował skalę i nośność wpływu symbolu religijnego w zależności od jego charakteru, uznając, że symbol zasadniczo bierny ma mniejszą moc oddziaływania od treści religijnych przekazywanych w procesie dydaktycznym. Można tu przywołać klasyfikację symboli religijnych przyjętą przez Komisję ds. Praw Człowieka Quebecu. Rozróżnia ona symbole mające wartość dziedzictwa od pełniących funkcję wzorca. W opinii Komisji używanie symboli czy też kultywowanie zwyczajów religijnych nie narusza podstawowych wolności, jeśli nie towarzyszy im jakikolwiek przymus wywierany na postępowanie jednostki⁸⁶.

Podsumowując tę skrótową analizę wyroku w sprawie *Lautsi i inni v. Włochy*, można uznać, że Trybunał zniuansował – w pierwszej i drugiej instancji – ocenę skutków wpływu symbolu religijnego w zależności od nadanego mu charakteru (odpowiednio „silny symbol religijny”, „symbol zasadniczo bierny”), zrelatywizowanego jeszcze innymi okolicznościami, takimi jak m.in. brak obowiązkowej nauki religii, otwarcie przestrzeni szkolnej na inne wyznania, brak przejawów nietolerancji wobec wyznawców innych niż dominująca religii, brak konotacji prozelitycznych w procesie dydaktycznym.

⁸³ Tamże, § 66.

⁸⁴ Tamże, § 66.

⁸⁵ Tamże, § 72.

⁸⁶ J. Maclure, Ch. Taylor, *Laïcité et liberté de conscience*, Paris 2010, s. 65–67.

Jak widać, kolejny raz ochrona *forum internum* nie ma – w ocenie Trybunału – waloru absolutnego. Jest zatem dopuszczalne i mieszczące się w ramach oceny wewnętrznej – usprawiedliwione oddziaływanie na autonomię jednostki przez zjawiska związane z wyrażaniem religii większościowej.

Praktyka eksponowania krzyża ma miejsce w wielu państwach Europy i ma raczej historyczno-kulturowy niż ściśle religijny charakter, co wiąże się z laicyzacją społeczeństw, choć trudno nie podzielać opinii tych, którzy dostrzegają w nim jeden z ewidentnie najsilniejszych symboli religijnych.

Trzeba przy tym wskazać, że wydając ten wyrok, Wielka Izba zróżnicowała ocenę symbolu religii chrześcijańskiej – krzyża („symbol zasadniczo bierny”) i islamskiej chusty („oczywisty środek identyfikacji wyznaniowej”)⁸⁷ w środowisku europejskiej szkoły publicznej.

Najdonioślejsze orzeczenia ETPC w sprawie eksponowania symboli religijnych przez osoby prywatne dotyczyły noszenia chust islamskich w publicznych zakładach edukacji różnych stopni. Wydane wyroki każdorazowo akceptowały ograniczenia w tym względzie wprowadzone przez władze wewnętrzne.

Precedensowy wyrok w tej kwestii zapadł w sprawie Leyla Şahin v. Turcja⁸⁸.

Wielka Izba utrzymała decyzję Izby oddalającą skargę studentki Uniwersytetu w Istambule na wprowadzony przez władze tej placówki zakaz noszenia w granicach uczelni chust islamskich i uznała, że nie narusza on postanowień art. 9 Konwencji. Trybunał zważył m.in., że wymóg pokoju religijnego na uniwersytetach związany jest z ochroną porządku publicznego i przekonań innych osób, ocenił też, że gdy porusza się zagadnienie chusty islamskiej w kontekście sytuacji w Turcji, nieumiejętnością byłoby pomijanie wstrząsu, jaki może wywołać noszenie tego symbolu, prezentowane lub postrzegane jako przymusowy wymóg religijny, na tych, którzy tego nie czynią. Trybunał wskazał ponadto, że zasada laickości będąca jedną z fundamentalnych zasad konstytucyjnych Republiki Turcji, może być uważana za niezbędną dla ochrony jej demokratycznego systemu, któremu zagrażają ekstremistyczne siły usiłujące narzucić całemu narodowi koncepcje, a co za tym idzie symbole społeczeństwa opartego na regułach religijnych. Zdaniem Trybunału osiągnięcie dwóch celów prawnych – ochrony

⁸⁷ W wyroku z 15 lutego 2001 r. w sprawie Dahlab v. Szwajcaria, nr skargi 42393/98 Trybunał (Izba) uznał chustę noszoną przez nauczycielkę młodszych klas szkoły publicznej za „silny symbol zewnętrzny” i stwierdził, że noszenie jej z trudem można pogodzić z „przesłaniem tolerancji, szacunku dla innych oraz przede wszystkim równości i niedyskryminacji”, w sentencji zaś orzekł, że ograniczenie wolności zagwarantowanej w art. 9 nastąpiło ze względu na usprawiedliwiony cel, jakim jest ochrona praw innych, w tym przypadku „dzieci znajdujących się w wieku, w którym istnieje szczególna podatność na oddziaływanie zewnętrzne”, a także biorąc pod uwagę margines oceny przysługującej państwu.

⁸⁸ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 10 listopada 2005 r. (Izba wydała wyrok 28 czerwca 2004), nr skargi 44774/98, HUDOC.

praw i wolności innych osób i zachowanie porządku publicznego – stanowiło wówczas w Turcji „nieodpartą społecznie potrzebę” będącą usprawiedliwieniem dla działań państwa, wprowadzającego w społeczeństwie demokratycznym ograniczenia wobec propagowania w uniwersyteckiej przestrzeni publicznej symbolu religijnego, który nabrał także charakteru politycznego. Ograniczenia te Trybunał uznał za usprawiedliwione co do zasady, współmierne do oczekiwanych celów i zasługujące na miano niezbędnych w społeczeństwie demokratycznym. Na marginesie można wskazać, że od czasu wydania tego wyroku sytuacja w Turcji⁸⁹ uległa poważnej zmianie, islam został wprzęgnięty przez rządzącą partię do polityki, a noszenie symboli tej religii, m.in. chust na terenie szkół wyższych nie jest już objęte zakazem.

Jak się jednak okazało, zainicjowana powyższym wyrokiem linia orzecznicza znalazła zastosowanie także w odniesieniu do publicznego systemu edukacyjnego w państwie, w którym muzułmanie stanowią mniejszość religijną, a mianowicie we Francji⁹⁰.

W związku z subsydiarnością mechanizmu Konwencji i szerokim marginesem oceny wewnętrznej w sprawach kształtowania polityki wyznaniowej państwu przysługują uprawnienia do takiego – zgodnego z wymogami i ograniczeniami Konwencji – posługiwania się instrumentarium prawnym, które pozwoli na egzekwowanie przestrzegania obowiązującego w nim porządku prawnego. M.in. „w granicach marginesu oceny, którą się cieszą, na władzach narodowych ciąży planowanie z wielką czujnością, ażeby uzewnętrznienie przez uczniów ich wyznań religijnych wewnątrz zakładów szkolnych, z szacunku dla pluralizmu i wolności innych, nie przekształciło się w zachowanie ostentacyjne, stanowiące źródło nacisku i wykluczenia”⁹¹.

Warto wspomnieć, że niezależni eksperci ONZ⁹² skrytykowali francuską ustawę z 15 marca 2004 r., regulującą na podstawie laickości noszenie symboli lub ubiorów uzewnętrzniających przynależność religijną w szkołach, gimnazjach

⁸⁹ O zagrożeniach dla tureckiej demokracji i konstytucyjnej laickości, które współcześnie weszły w etap realizacji, zob. np. J. Falski, *Zderzenie państwa świeckiego z państwem wyznaniowym. Turecki spór o laickość* [w:] *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo, praktyka*, red. J. Szymanek, Warszawa 2011.

⁹⁰ Np. Wyroki ETPC z 4 grudnia 2008 r. w sprawach *Dogru v. Francja*, nr skargi 27058/05 i *Kervanci v. Francja*, nr skargi 31645/04, decyzje o dopuszczalności skargi z 30 czerwca 2009 r. w sprawach: *Aktas v. Francja* nr skargi 43563/08, *Bayrak v. Francja* nr skargi 143083/08, *Gameleddin v. Francja* nr 18527/08, *Ghazal v. Francja* nr 29134/08, *J. Singh v. Francja* nr 25463/08, *R. Singh v. Francja* nr 27561/08, HUDOC.

⁹¹ Wyrok ETPC z 24 stycznia 2006 r., w sprawie *Köse i inni v. Turcja* skarga nr 26625/02, HUDOC.

⁹² M.in. Asma Jahangia – specjalna sprawozdawczyni ds. wolności przekonań i wyznań, Doudon Diéne, specjalny sprawozdawca ds. współczesnych postaci rasizmu, Gay Mc Dougall, ekspertka ds. mniejszości.

i liceach publicznych, jako – ich zdaniem – pozbawiającą praw małoletnich, którzy zdecydowali się ze względu na przekonania religijne nosić w szkole symbol swej wiary, a także prowokującą upokorzenie w szczególności młodych muzułmanek i prowadzącą do wykluczenia i dyskryminacji⁹³. Tożsame oceny takich ograniczeń prawnych i ich akceptacji w orzecznictwie ETPC wyraża znaczna część muzułmańskiej opinii publicznej. Nie są one także obce sędziom samego Trybunału (np. zdanie odrębne do wyroku *Leyla Sahin v. Turcja* wydane przez Wielką Izbę, zgłoszone przez belgijską sędzię – wówczas przewodniczącą II Wydziału Trybunału – F. Tulkens)⁹⁴.

Trybunał miał też stosunkowo niedawno okazję wypowiedzieć się na temat zgodności m.in. z art. 9 Konwencji ustawowego ogólnego zakazu zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej, wprowadzonego we Francji (ustawa z 11 października 2010). W spektakularnym i kontrowersyjnym wyroku z 1 lipca 2014 r. w sprawie *S.A.S. v. Francja*⁹⁵ Wielka Izba ETPC uznała sformułowany w sposób areligijny francuski zakaz zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej za zgodny z art. 9 Konwencji. Trybunał powołał się przy tym na szeroki margines oceny przysługującej państwu w tym zakresie, a w szczególności na nowatorski powołany przez Francję argument ochrony wartości „życia razem” w ramach „ochrony praw i wolności innych osób”. Sporne ograniczenie zostało tym samym ocenione za konieczne w demokratycznym społeczeństwie.

7. Realizacja wolności religijnej w miejscu pracy

Rosnąca liczba sporów wywołanych naruszeniem przez pracodawcę wolności myśli, sumienia i religii pracownika powoduje wzrost oczekiwań co do metody ich kontrolowania przez ETPC i zastąpienia dominującej w tym względzie pozycji doktryny marginesu oceny wewnętrznej rzeczywistą kontrolą dokonaną według wzorca samego art. 9 Konwencji.

⁹³ Raport Wstępny (Francja) A/60/399 z 30 września 2005 r. i Raport Końcowy (Francja) CCPR/C/FRA/CO/4 z 31 lipca 2008 r., *Les droits de l'homme en France – Regards partagés par les instances internationales*, Rapport 2009, La Documentation française 2009.

⁹⁴ Por. J. Falski, *Europejskie kryteria wolności sumienia i wyznania a islam*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 9, s. 63.

⁹⁵ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 1 lipca 2014 r. w sprawie *S.A.S. v. Francja*, nr skargi 43835/11, por. wyrok ETPC z 23 lutego 2010 r. w sprawie *Ahmet Arslan i inni v. Turcja*, nr skargi 411135/98; G. Gonzales, G. Haarscher, *Consécration jésuitique d'une exigence fondamentale de la civilité démocratique? La voile intégral sous le regard des juges de la Cour européenne*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2015, nr 101, s. 219 i n.

Z dotychczasowej praktyki zarówno Europejskiej Komisji Praw Człowieka⁹⁶, jak i samego Trybunału⁹⁷ wynika, że gwarancja ochrony prawa pracownika do wolności religii w miejscu pracy sprowadza się do wolności odejścia z pracy.

Zainteresowany może zatem podporządkować się w pełni wymaganiom pracodawcy wiążącym się z treścią umowy o pracę czy też wynikającym z regulaminów wewnętrznych itp. lub odejść.

Pewien przełom w tak zarysowanym podejściu Trybunału do spraw tego typu można dostrzec w metodyce rozpatrywania wspomnianej już wyżej sprawy *Siebenhaar v. Niemcy*. Skarga została wprawdzie oddalona, ale Trybunał skontrolował prawidłowość i sposób ważenia przez sądy wewnętrzne przeciwstawnych praw i interesów, a co się z tym bezpośrednio wiąże dopełnienia przez pozwane państwo obowiązku zapewnienia skarżącej ochrony praw i wolności wynikających z gwarancji art. 9 Konwencji. Taka właśnie – nowa w sprawach tego rodzaju⁹⁸ metodyka orzecznicza została podtrzymana i rozwinięta w precedensowym – jak można uznać – wyroku w sprawie *Eweida i inni v. Wielka Brytania*⁹⁹. Przedmiotem rozstrzygnięcia były cztery rozpatrywane łącznie skargi, w których chrześcijanie różnych obrządków skarżyli się na naruszenie wolności religii w miejscu pracy. W pierwszym przypadku skarżąca N. Eweida, hostessa *British Airways*, została zawieszona w prawach pracownika za noszenie w sposób widoczny krzyżyka – symbolu swej wiary, co naruszało regulamin sposobu ubierania się, zakazujący m.in. noszenia widocznej biżuterii. Po kilku miesiącach, podczas których odmówiła zmiany stanowiska pracy na niewymagające noszenia uniformu i kontaktu z klientami, została przywrócona do pracy na poprzednich warunkach na skutek zmiany regulaminu w podmiotowym zakresie.

W kolejnym wniosku skarżąca S. Chaplin, pielęgniarka na oddziale geriatrycznym, została przesunięta na stanowisko niepielęgniarskie za noszenie krzyżyka, który zdaniem przełożonych mógł być źródłem zadrapań lub stanowić

⁹⁶ Np. Decyzja EKPC z 3 grudnia 1996 r. w sprawach *Konttinen v. Finlandia*, skarga nr 24949/94, HUDOC.

⁹⁷ Np. Wyrok ETPC z 31 maja 2012 r. w sprawie *Sessa v. Włochy*, nr skargi 28790/08, HUDOC.

⁹⁸ Np. Wyrok ETPC z 3 lutego 2011 r. w sprawie *Siebenhaar v. Niemcy*, nr skargi 18136/02, HUDOC.

⁹⁹ Wyrok ETPC z 15 stycznia 2013 r. w sprawie *Eweida i inni v. Wielka Brytania*, nr skargi 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10, HUDOC; podobne stanowisko zajmuje w tym względzie TSUE, zob. Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 14 marca 2017 r. w sprawie *S. Achbita v. G 4 S Secure Solutions NV*, C 157/15, s. 43. M. Biddulph, D. Newman, *Eweida v. United Kingdom (European Court of Human Rights)*, „Australian International Law Journal” 2013, vol. 20, s. 183; G. Gonzales, *L'éléphant dans le magasin de porcelaine: entrée remarquée des manifestations de la liberté de religion sur lieu du travail (Cour eur. dr. h. Eweida e.a. c. Royaume – Uni 15 janvier 2013)*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2013, nr 96, s. 975; J. Falski, *Symbolika i przekonania religijne w miejscu pracy (na tle wyroku ETPC w sprawie Eweida i inni v. Wielka Brytania)*, „Państwo i Prawo” 2015, nr 8, s. 77.

źródło urazów podczas leczenia ran pacjentów. Po trzech latach alternatywne stanowisko zlikwidowano, a skarżącą zwolniono.

Dwoje kolejnych skarżących odmówiło obowiązków zawodowych. W pierwszym przypadku – uczestniczenia w ceremoniach zawierania związków jedнопłciowych (L. Ladele – urzędniczka stanu cywilnego), w drugim – poradnictwa terapeutycznego i psychoseksualnego dla par bez względu na orientację (G. McFarlane – terapeuta w prywatnej przychodni), powołując się na brak akceptacji dla homoseksualizmu w ramach ich chrześcijańskiego światopoglądu. W pierwszym przypadku pracodawca wszczął postępowanie dyscyplinarne, grożąc zwolnieniem urzędniczki za wykroczenie przeciwko wdrażanej przez niego polityce ochrony równości i różnorodności, w drugim zaś zwolnił terapeutę z pracy. W wyroku dotyczącym tej sprawy czytamy m.in., że „mając świadomość wagi wolności religii w społeczeństwie demokratycznym Trybunał uważa, że kiedy powód skarży się na ograniczenia wolności religii w miejscu pracy, zamiast utrzymywać, iż możliwość zmiany pracy pozwoli usunąć wszelkie ingerencje w to prawo, lepsze wyjście stanowi wzięcie pod uwagę tej okoliczności przy ocenie, czy byłaby ona proporcjonalna, czy też nie”¹⁰⁰. W przypadku sporu między pracownikami (Eweida, McFarlane) a prywatnymi pracodawcami wynikającego ze sprzeczności między dwoma prawami prywatnymi, Trybunał badał, czy państwo wypełniło swe pozytywne obowiązki wobec podmiotów objętych jego jurysdykcją w zakresie ochrony prawa z art. 9 Konwencji. Natomiast w przypadku sporu między pracownikami (Chaplin, Ladele) a publicznym pracodawcą ETPC rozsądzał, czy ingerencja w zakres prawa objętego gwarancjami art. 9 Konwencji była niezbędna w społeczeństwie demokratycznym, a zatem czy równowaga między konkurencyjnymi prawami została przez sądy krajowe trafnie wyważona. Kontrola dopełnienia przez państwo pozytywnego obowiązku w pierwszym, a negatywnego w drugim przypadku realizowana była według analogicznych zasad.

W sprawie Eweida Trybunał uznał, że pozwany kraj nie zapewnił skarżącej wystarczającej ochrony praw skarżącej do manifestowania religii w miejscu pracy, łamiąc art. 9 Konwencji. W sprawie Chaplin stwierdził zaś, że sporna ingerencja w prawa skarżącej objęte zakresem art. 9 była konieczna w społeczeństwie demokratycznym, a zastosowane środki proporcjonalne. Nie doszło też do naruszenia art. 14 w związku z art. 9 Konwencji. W zdaniu odrębnym sędziowie De Gaetano i Vicińic, będący zwolennikami pełnej ochrony *forum internum*, dowodzili, że skarżąca miała prawo do powołania się na klauzulę sumienia i odmowy wykonania sprzecznych ze swym sumieniem obowiązków.

W sprawie McFarlane Trybunał stwierdził brak naruszenia art. 9 i art. 14 w związku z art. 9 Konwencji przez władze krajowe, miały one bowiem prawo

¹⁰⁰ Wyrok ETPC z 15 stycznia 2013 r. w sprawie Eweida..., dz. cyt., § 50.

skorzystać z marginesu uznania i wyważyć sprzeczne interesy skarżącego i pracodawcy chcącego chronić prawa innych¹⁰¹.

W sprawie Ladele skarga została co prawda oddalona, ale Trybunał uznał, że zwolnienie skarżącej z pracy nastąpiło z przyczyn wynikających z jej przekonań religijnych, a nie z powodu naruszenia obowiązków pracowniczych. Z wyводу zawartego w uzasadnieniu można wnioskować, że Trybunał sytuuje ochronę przed dyskryminacją par jedнопłciowych ponad ochroną negatywnej płaszczyzny wolności religii, jeśli ta mogłaby doprowadzić do takiej dyskryminacji.

Przyjęta przez Trybunał metodologia rozpatrywania wskazanych skarg, poczynawszy od odstąpienia zastosowania doktryny marginesu oceny wewnętrznej, świadczy o wzmocnieniu pozycji wolności religii w społeczeństwie demokratycznym, w tym realizowanej w miejscu pracy, w porównaniu z poprzednim orzecznictwem w tym zakresie¹⁰². Czy ta tendencja będzie się utrzymywać i jakie kryteria stanowić będą o jej ewentualnej relatywizacji, a także czy obejmie symbole innych niż chrześcijańskie religii – pokaże przyszłe orzecznictwo.

8. Podsumowanie

Instrumentarium konwencyjne jest co prawda wystarczające do oceny kwestii i imponderabiliów wpływających z odrębnej niż świecka aksjologii, niemniej jednak z uwagi na złożoność przedmiotu objętego regulacją art. 9 Konwencji trudno się dziwić, że przez dłuższy czas był on negatywnie czy – ostrożniej mówiąc – powściągliwie wykorzystywany jako bezpośredni wzorzec kontroli i orzekania. Trybunał stosował raczej artykuły 8, 10, 11, 14 czy też art. 2 Protokołu 1 Konwencji łatwiej poddające się uniwersalnym standardom i stwarzające mniej kłopotów interpretacyjnych. Jednak w ostatnich latach znacząco wzrosła liczba wyroków wydanych przez ETPC na podstawie art. 9 Konwencji, kształtując z coraz większą precyzją jego systemową interpretację¹⁰³. Kierunki i tendencje tej interpretacji wyznaczają wnioski wpływające z tego orzecznictwa.

Kwestie problemowe, które wyłaniają się z praktyki orzeczniczej ETPC w zakresie prawa do wolności myśli, sumienia i religii, dotyczą przede wszystkim braku bardziej abstrakcyjnych i powtarzalnych zasad oceny, prowokując oskarżenia o stosowanie niezbyt czytelnych technik orzeczniczych. Prawdopodobnie taki stan rzeczy spowodowany jest m.in. nakładaniem się na siebie kryteriów marginesu oceny wewnętrznej, któremu podlegają sprawy tego typu, stosowanie

¹⁰¹ Tamże, § 83.

¹⁰² Por. Decyzja ETPC o dopuszczalności skargi z 8 marca 1985 r. w sprawie Knudsen v. Norwegia, nr skargi 11045/84.

¹⁰³ *Konwencja o Ochronie...*, dz. cyt.

nie do końca czytelnego systemu aksjologicznego ważenia przeciwstawnych interesów, wreszcie uznawaniem szczególnej pozycji dominującej religii czy też koniecznością brania pod uwagę sytuacji prawno-politycznej panującej w danym kraju itd.

Odrębnym, zarysowującym się problemem orzecznictwa ETPC jest niuansowanie oceny dotyczących relacji państw-stron z (mniejszościową) religią islamską. Wszelkie lapsusy czy uniki semantyczne, aksjologiczne itp. prowadzące do choćby ryzyka zarzutu stronnictwa szkodzą etosowi ochrony konwencyjnej.

Przyszłe orzeczenia pokażą, czy zarysowująca się w orzecznictwie ETPC tendencja wzmocnienia wolności religii, a także wzrost znaczenia jej indywidualnej perspektywy potwierdzi się istotnie, a także jakie kryteria stanowić będą o relatywizacji tej wolności. Nie ulega jednak wątpliwości, że zarówno wzrost znaczenia religii, jak i symptomy jej radykalizacji wymuszą na Trybunale wzmożoną pracę nad zaniedbywanymi przez lata kwestiami dotyczącymi solidnej, systemowej wykładni i interpretacji praw i wolności zagwarantowanych art. 9 Konwencji. Wskazane byłoby przy tym, aby z procesami tymi nie wiązała się jakakolwiek szkoda dla pełnej, pozbawionej luk i zaniechań, ochrony praw indywidualnych.

Takie działanie sprzyjać będzie kształtowaniu i zachowaniu zagrożonego pokoju religijnego w ramach społeczeństwa demokratycznego. Oddali też ryzyko rozchwiania standardu ochrony konwencyjnej. Trzeba też wyrazić nadzieję, że w dziele tym nie przeszkodzi wzmocnienie – za sprawą postanowień Protokołu 15 do Konwencji – pozycji zasady subsydiarności, a wraz z nią doktryny marginesu oceny wewnętrznej¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Protocol No 15 amending the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Explanatory Report, <http://www.conventions.coe.int/treaty/EN/html/Prot15EHCR.htm>. Protokół 15 do Konwencji został otwarty do podpisu 24 czerwca 2013 r., Komitet Ministrów Rady Europy przyjął ten dokument 16 maja 2013 r. Polska ratyfikowała go 10 września 2015 r. Protokół wejdzie w życie po ratyfikowaniu przez wszystkie 47 państw Rady Europy. Zob. A. Wiśniewski, *Protokół 15 do Europejskiej Komisji Praw Człowieka*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. XXXII, s. 404.

Bibliografia

Literatura

- Biddulph M., Newman D., *Eweida v. United Kingdom (European Court of Human Rights)*, „Australian International Law Journal” 2013, vol. 20.
- Bribosia E., Rorive I., *Affaires Achbita et Bougnaoui entre neutralité et préjugés (obs. Sous C.J.U.E. Gde Ch. Arrêts Achbita et Bougnaoui 14 mars 2017)*, „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2017, nr 112.
- Falski J., *Europejskie kryteria wolności sumienia i wyznania a islam*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 9.
- Falski J., *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z zakresu wolności sumienia i wyznania. Wybrane problemy*, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2013, nr 2(6).
- Falski J., *Sprzeciw sumienia w orzecznictwie ETPC (na podstawie wyroku Wielkiej Izby z 7 lipca 2011 w sprawie Bayatyan v. Armenia)*, „Przegląd Sejmowy” 2016, nr 3(134).
- Falski J., *Symbolika i przekonania religijne w miejscu pracy (na tle wyroku ETPC w sprawie Eweida i inni v. Wielka Brytania)*, „Państwo i Prawo” 2015, nr 8.
- Falski J., *Zderzenie państwa świeckiego z państwem wyznaniowym. Turecki spór o laickość* [w:] *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo, praktyka*, red. J. Szymanek, Warszawa 2011.
- Fornerod A., *Liberté négative de religion et fiscalité cultuelle (Cour. eur. dr. h. Wasmuth c. Allemagne 17 février 2011)*, „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2012, nr 91.
- Garlicki L., *Religia a szkoła publiczna (na tle aktualnego orzecznictwa strasburskiego)* [w:] *Pro bono Reipublicae. Księga jubileuszowa prof. Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, A. Czochara, T.J. Zieliński, Warszawa 2009.
- Gonzales G., Haarscher G., *Consécration jésuitique d’une exigence fondamentale de la civilité démocratique? La voile intégral sous le regard des juges de la Cour européenne*, „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2015, nr 101.
- Gonzales G., *L’éléphant dans le magasin de porcelaine: entrée remarquée des manifestations de la liberté de religion sur lieu du travail (Cour eur. dr. h. Eweida e.a. c. Royaume – Uni 15 janvier 2013)*, „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2013, nr 96.
- Hućał M., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012.
- Jean-Baptiste W., *La reconnaissance du droit à l’objection de conscience par la Cour européenne des droits, Cour européenne des droits de l’homme (Gde Ch.) arrêt*

- Bayatyan v. Armenia* 7 juillet 2011, „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2012, nr 91.
- Konstytucja Grecji*, tł. G. i W. Uliccy, Warszawa 2005.
- Konstytucja Niemiec*, tł. B. Baranowski i A. Malicka, Warszawa 2008.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka, Podstawowych Wolności, Komentarz do artykułów 1–18*, tom 1, red. L. Garlicki, Warszawa 2010.
- Krukowski J., *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000.
- Maclure J., Taylor Ch., *Laïcité et liberté de conscience*, Paris 2010.
- Monot-Fouletier M., *De la régulation du port de signes religieux dans les établissements et l’espace publics – l’exemple français*, „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2015, nr 105.
- Prawo Unii Europejskiej, Podstawy Prawne Unii Europejskiej, Traktat z Lizbony*, oprac. J. Barcz, Warszawa 2010.
- Rouet C., *Les droits individuels face au phénomène religieux de la Cour européenne des droits de l’homme*, „Revue trimestrielle des droits de l’homme” 2012, nr 91.
- Schutter O., Ringelheim J., *La renonciation aux droits fondamentaux. La libre disposition de soi et le règne de l’échange* [w:] *La responsabilité face cachée des droits de l’homme*, red. H. Dumont, F. Ost, S. Van Droogenhenbroeck, Bruxelles 2001.
- Sobczak W., *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń 2013.
- Warchołowski K., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004.
- Wiśniewski A., *Protokół 15 do Europejskiej Komisji Praw Człowieka*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. XXXII.

Orzecznictwo

- Decyzja EKPC z 3 grudnia 1996 r. w sprawach *Konttinen v. Finlandia*, skarga nr 24949/94, HUDOC.
- Decyzja EKPC z 7 marca 1996 r. w sprawie *Raninen v. Finlandia*, nr skargi 20972/92, HUDOC.
- Decyzja ETPC o dopuszczalności skargi z 8 marca 1985 r. w sprawie *Knudsen v. Norwegia*, nr skargi 11045/84, HUDOC.
- Decyzja ETPC *Reuter v. Niemcy*, nr skargi 39775/04, HUDOC.
- Decyzja ETPC z 6 grudnia 2011 r. w sprawach *Baudler v. Niemcy*, nr skargi 38254/04, HUDOC.
- Decyzja Komisji ETPC z 14 października 1985 r. w sprawie *Johansen v. Norwegia*, nr skargi 10600/83, HUDOC.

- Decyzja Komisji ETPCz z 18 marca 1995 r. w sprawie *Hendens v. Belgia*, nr skargi 24630/94, HUDOC.
- Decyzja o dopuszczalności skargi z 30 czerwca 2009 r. w sprawie: *Aktas v. Francja* nr skargi 43563/08, HUDOC.
- Decyzja o dopuszczalności skargi z 30 czerwca 2009 r. w sprawie *Bayrak v. Francja* nr skargi 143083/08, HUDOC.
- Decyzja o dopuszczalności skargi z 30 czerwca 2009 r. w sprawie *Gameleddyn v. Francja* nr 18527/08, HUDOC.
- Decyzja o dopuszczalności skargi z 30 czerwca 2009 r. w sprawie *Ghazal v. Francja* nr 29134/08, HUDOC.
- Decyzja o dopuszczalności skargi z 30 czerwca 2009 r. w sprawie *J. Singh v. Francja* nr 25463/08, HUDOC.
- Decyzja o dopuszczalności skargi z 30 czerwca 2009 r. w sprawie *R. Singh v. Francja* nr 27561/08, HUDOC.
- Protocol No 15 amending the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Explanatory Report, <http://www.conventions.wel.int//reaty/EN/html/Prot15EHCR.html>.
- Raport Komisji ETPCz z 12 grudnia 1966 r. w sprawie *Grandrath v. Niemcy*.
- Wyrok ETPC z 10 stycznia 2012 r. w sprawie *Tsaturyan v. Armenia* nr skargi 37819/03, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 13 kwietnia 2006 r. w sprawie *Kosteski v. Macedonia*, nr skargi 55170/00, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 17 lutego 2011 r. w sprawie *Wasmuth v. Niemcy*, nr skargi 12884/03, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 17 stycznia 2012 r. w sprawie *Bukharatyan v. Armenia* nr skargi 5260/07, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 20 lipca 2001 r. w sprawie *Pellegrini v. Włochy*, skarga nr 30882/96, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 20 października 2009 r. w sprawie *Lombardi-Vallauri v. Włochy*, nr skargi 39128/05, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 20 września 1994 r. w sprawie *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, nr skargi 13470/87, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 21 lutego 2008 r. w sprawie *Alexandridis v. Grecja*, nr skargi 19516/06, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 22 listopada 2011 r. w sprawie *Erçep v. Turcja*, nr skargi 43965/04, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 23 lutego 2010 r. w sprawie *Ahmet Arslan i inni v. Turcja*, nr skargi 411135/98, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 23 września 2010 r. w sprawie *Obst v. Niemcy*, nr skargi 425/03, HUDOC.

- Wyrok ETPC z 23 września 2010 r. w sprawie Schütch v. Niemcy, nr skargi 1620/03, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 24 stycznia 2006 r. w sprawie Köse i inni v. Turcja skarga nr 26625/02, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 25 maja 1993 r. w sprawie Kokkinakis v. Grecja, nr skargi 14307/88, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 2 lutego 2010 r. w sprawie Sinan Işik v. Turcja, skarga nr 21924/05, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 31 maja 2012 r. w sprawie Sessa v. Włochy, nr skargi 28790/08, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 3 listopada 2011 r. w sprawie Dimitras i inni v. Grecja (nr 2), nr skargi 34207/08, 6365/09, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 3 lutego 2011 r. w sprawie Siebenhaar v. Niemcy, nr skargi 18136/02, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 3 maja 2007 r. w sprawie 97 Membres of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 Others v. Georgia, nr skargi 71156/01, § 133–135, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 3 maja 2011 r. w sprawie Negrapontis-Giannisis v. Grecja, nr skargi 56759/08, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 4 grudnia 2008 r. Kervanci v. Francja, nr skargi 31645/04, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 4 grudnia 2008 r. w sprawie Dogru v. Francja, nr skargi 27058/05, HUDOC.
- Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 13 grudnia 1983 r., B Verf GE 66120.
- Wyrok Komisji Praw Człowieka ONZ z 5 listopada 2004 r. w sprawie Raihan Hudoyberganova v. Uzbekistan, nr skargi 931/2000.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 12 czerwca 2014 r. w sprawie Fernandez Martinez v. Hiszpania, nr skargi 56030/07, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 12 listopada 2008 r. w sprawie Demir i Baykane, nr skargi 34503, § 119, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 13 listopada 2007 r. w sprawie DH i inni v. Czechy, nr skargi 57325/00, § 204, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 13 lutego 2003 r. w sprawie Refah Partisi i inni v. Turcja, nr skargi 41340/98, 41342/98, 41244/98, § 90, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 14 grudnia 1999 r. w sprawie Zjednoczona Komunistyczna Partia Turcji i inni v. Turcja, skarga nr 19392/92, § 53, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 1 lipca 2014 r. w sprawie S.A.S. v. Francja, nr skargi 43835/11, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 23 marca 2016 r. w sprawie F.G. v. Szwecja, skarga nr 43611/11, HUDOC.

- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 29 lipca 2007 r. w sprawie *Folgero v. Norwegia*, nr skargi 15472/02, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 7 lipca 2011 r. (Wyrok Izby z 27 października 2009 r.) w sprawie *Bayatyan v. Armenia*, nr skargi 23459/03, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 9 lipca 2013 r. (Izba wydała wyrok 13 stycznia 2012 r.) w sprawie *Sindicatul „Păstorul cel Bun” v. Rumunia*, nr skargi 2330/09, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 14 marca 2017 r. w sprawie *S. Achbita v. G 4 S Secure Solutions NV*, C 157/15.
- Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 28 lutego 2012 r. w sprawie *Bundesrepublik Deutschland v. Y. i Z.*, skargi nr C71/11 i C 99/11.
- Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 29 maja 2018 r. w sprawie *Liga van Moskeeën en Islamische Organisaties Provincie Antwerpen VZU i in. V. Vlaams Gewest*, C 426/16.
- Wyrok Wielkiej Izby z 10 listopada 2005 r. w sprawie *Leyla Sahin v. Turcja*, nr skargi 44774/98, § 104, HUDOC.
- Wyrok Wielkiej Izby z 18 lutego 1999 r. w sprawie *Buscarrini i inni v. San Marino*, nr skargi 24645-94, § 34, HUDOC.

Inne źródła

- Dyrektywa Rady Europy 2000/78/CE.
- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 lutego 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, z późn. zm.
- Les droits de l’homme en France – Regards partés par les instances internationales*, Rapport 2009, La Documentation française 2009.
- Protocol No 15 amending the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Explanatory Report, <http://www.conventions.coe.int/treaty/EN/html/Prot15EHCR.htm>.
- Raport Końcowy (Francja) CCPR/C/FRA/CO/4 z 31 lipca 2008 r.
- Raport Wstępny (Francja) A/60/399 z 30 września 2005 r.
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Traktat skonsolidowany Dziennika Urzędowego UE 2010 C/47.
- Uchwała Komisji Weneckiej nr 271/2004 przyjęta na 59 posiedzeniu plenarnym 18–19 czerwca 2004.

STRESZCZENIE

Artykuł analizuje aktualne orzecznictwo ETPC dotyczące wolności religii w aspekcie indywidualnym bądź kolektywnym, a także ilustrujące konfrontację innych praw podstawowych z wolnością religii realizowaną kolektywnie w formie autonomii związków wyznaniowych. Próbuje także wychwycić i sformułować pojawiające się w ostatniej dekadzie nowe kierunki interpretacyjne uzupełniające systemową wykładnię prawa zagwarantowanego w art. 9 Konwencji. Sygnalizuje ponadto zagrożenia, kontrowersje i oczekiwania wiążące się z tym orzecznictwem.

Słowa kluczowe

prawo do wolności myśli, sumienia i religii, orzecznictwo ETPC, autonomia kościoła, prawa indywidualne, prawa kolektywne

SUMMARY

New interpretive tendencies in ECHR jurisprudence regarding the right to freedom of thought, conscience and religion

The paper concerns the way of understanding the meaning of the “many” mark appearing in the provisions of art. 115 § 2, 163, 165, 166, 169 § 2 and 300 § 3 of Penal Code. It is variously understood in doctrine and jurisprudence. Sometimes it is indicated that it’s not possible to determine a specific number, but the evaluation of the multiplicity takes place in relation to a specific factual situation, seeing in the out of focus the “many” element of decision-making slack introduced by the decision of the legislator. Other authors recognize the need to set the “many” boundary with the most often indicated in relation to the interpretation of the numeral “several”. The author tries to justify the position, according to which it is possible and necessary to designate a rigid border of “many” as a number of at least 10 people or objects. It is based on linguistic and teleological arguments, in particular on warranty considerations.

Keywords

right to freedom of thought, conscience and religion, ECHR jurisprudence, autonomy of church, individual rights, collective rights